

GRENZEN AAN DE ANARCHIE

De anarchistische aanhang

De invloed van een beweging inschatten is altijd een delicate onderneming. Een becijfering door middel van een index biedt ongetwijfeld mogelijkheden. Het gebruik van indices laat toe de ontwikkeling van de beweging in kwestie te vergelijken met aanverwante bewegingen in binnen- en buitenland. Het vormt een basis om de mogelijke relatie tussen deze evolutie en de economische conjunctuur na te gaan. Om de uitstraling van een politieke partij te meten zijn verkiezingsresultaten een voor de hand liggende maatstaf. Voor het anarchisme als antipolitieke beweging is deze meting alvast uitgesloten. Zelfs indien de resultaten van de anarchistische acties om verkiezingen te boycotten te becijferen zouden zijn, dan nog mogen die niet zomaar naast de verkiezingsresultaten van de BWP worden geplaatst. So-wieso getuigen niet alle stemverrichtingen van een zelfde intensiteit. Het engagement van een kiezer van de BWP in de pioniersperiode van het algemeen stemrecht mag niet worden onderschat. A fortiori doen de 'neen'-stemmen die de anarchisten met weinig systematische campagnes konden verwerven, een nog grotere identificatie vermoeden dan die van de ja-stemmen van de BWP. Blijft natuurlijk dat de anarchisten terzake geen noemenswaardige resultaten lijken geboekt te hebben. Zoveel is duidelijk : de anarchistische beweging heeft de electorale ontwikkeling van de BWP na 1894 niet tastbaar beïnvloed.

Een gebruikelijke index om de ontwikkeling van bewegingen in het algemeen na te gaan is de evolutie van haar ledental. Ook hier staat de historicus van het anarchisme voor grote problemen. Dient het nog gezegd : de organisatie van de anarchistische beweging was minimaal en een formeel lidmaatschap bestond nagenoeg niet. Als de reconstructie van de ledentallen van een gestructureerde beweging als de vakbeweging in diezelfde periode al niet voor de hand ligt, dan is dat omzeggens uitgesloten voor de anarchistische beweging. Historici van het anarchisme gaan dan ook gewoonlijk stilzwijgend aan dergelijke cijferkwesties voorbij. Jean Maitron met zijn *Le mouvement anarchiste en France* vormt daarop een uitzondering.¹ De basis voor het cijferwerk van Maitron waren politierapporten. Meteen dienen daarbij de volgende kanttekeningen gemaakt. Niet alle

1 J. Maitron (1975), I, 124-130, 452-453.

politiefunctarissen waren voldoende onderlegd om - als ze dat al relevant vonden - de verschillende socialistische strekkingen uit elkaar te houden. Mede door het politieoptreden zocht het anarchisme een (semi-)clandestiniteit op die zijn surveillering dan weer bemoeilijkte. De criteria die de politie hanteerde om iemand als actief lid of sympathisant te catalogiseren, verschilden naar plaats en tijdstip. Daarbij kwam dat slechts voor bepaalde tijdstippen en dan nog vaak beperkt tot enkele regio's cijfergegevens voorhanden waren. Een globale ontwikkeling van het anarchistisch effectief in Frankrijk geven was dan ook niet mogelijk.

Dat verhinderde Maïtron niet zich aan een rekenoefening te wagen. Hij onderscheidde drie categorieën: de actieve leden, de sympathisanten en de 'kiezers'. Overigens moet ook de onderzoeker van bewegingen met een formeel lidmaatschap, overeenkomstig de intensiteit van hun binding rekening houden met diverse categorieën van leden. De activisten woonden regelmatig de vergaderingen bij. Tot de sympathisanten konden onder meer de abonnees worden gerekend; dat waren geen militante, maar toch overtuigde anarchisten. Op basis van schattingen door de politie en lijsten van abonnees nam Maïtron aan dat dat er ongeveer vier tot vierenhalf keer zoveel sympathisanten als militanten waren. Het suggereert een wetmatigheid die ongetwijfeld niet bestond. Tenslotte onderscheidde Maïtron de groep die vaagweg met het anarchisme sympathiseerde, de 'kiezers', waarvan hij het aantal op twintig maal dat van de overtuigde sympathisanten schatte. Voor deze coëfficiënt baseerde hij zich op de verhouding tussen het aantal leden van de Parti Socialiste en het aantal door haar bekomen stemmen. Het is natuurlijk de vraag in hoeverre men voor de bepaling van het aantal vage aanhangers van het anarchisme op politieke verhoudingen een beroep mag doen. Anders gezegd: of de graad aan binding die een socialistische stem anno 1900 uitdrukte, te vergelijken was met een vage identificatie met het anarchisme. Bestaan er overigens concrete toetsstenen voor dat laatste? Mag men de enkele duizenden deelnemers aan de woelige betoging die volgde op de anarchistische meeting van 18 maart 1886 in Luik, en bloc verdenken van vage anarchistische sympathieën? Neen toch. Dat geldt des te meer voor de opstandelingen in het bekken van Charleroi, waar de beweging los van enige anarchistische invloed een veel grotere uitstraling had. De omvang van de beroering van 1886 zegt wel iets over de mobilisatiekracht op bepaalde momenten van vormen van onmiddellijke, perspectiefloze 'onteigening' of vernieling. Dat heeft sommigen ertoe verleid om het bestaan te veronderstellen van wat men de anarchistische aard van de Waalse arbeiders zou kunnen noemen, ongetwijfeld een speculatieve categorie. Dat oneigenlijk anarchisme interesseert ons hier niet. Het anarchistisch programma strekte natuurlijk verder dan dat.

Maïtron waagde zich tenslotte nogal verrassend aan een eigen schatting, waarbij het niet altijd duidelijk is hoe hij het beschikbare materiaal precies verrekende. Hij raamde het aantal militanten in het Frankrijk van de jaren negentig op 1000, de sympathisanten op 4500 en de 'kiezers' op 105.000. Zoveel mensen waren volgens hem na vijftien jaar anarchistische propaganda beïnvloed. Voor de beweging na de eeuwwisseling waagde hij zich niet aan schattingen. Volgens politiebronnen zouden de anarchistische groepen in Frankrijk anno 1914 een goede zeshonderd leden (militanten met andere woorden) geteld hebben. Deze cijfers mochten door de toenemende organisatie binnen de beweging als vrij precies worden beschouwd. Maïtron achtte evenwel een vergelijking met de weinig betrouwbare gegevens voor vroegere periodes uitgesloten.

De aanhang van de Belgische beweging schatten is een al even hachelijke onderneming. We willen de lezer een aantal cijfers toch niet onthouden. Over rijksbrede tellingen beschikken we anders dan Maïtron niet. Van politiezijde vonden we enkel cijfers voor Brussel en Luik, twee belangrijke centra weliswaar. In 1886 telde de Luikse burgemeester een tiental anarchisten die op een gehoor van veertig man konden rekenen.² Einde 1887 gewaagde de Luikse politiecommissaris Mignon van vijfendertig anarchisten die van de groepen Les Humanitaires en Les XV deel uitmaakten.³ Voor 1892 konden we de hand leggen op twee heuse naamlijsten, één voor de stad Luik van Mignon, één voor de hele provincie van de rijkswacht.⁴ Uit een combinatie van beide documenten moest blijken dat de stad Luik zelf vijftientig, het Luikse bekken achtenveertig en de hele provincie vierenzestig anarchisten herbergden.

Naar aanleiding van de ontstaansgeschiedenis van het Luikse anarchisme wezen we er al op dat de rapporten van de Luikse politiecommissaris Mignon met de nodige omzichtigheid gelezen dienen te worden.⁵ Ook tegenover de beide lijsten van 1892 moeten we een voorbehoud formuleren. Voor de stad Luik bleek de politie vier anarchisten te kennen die de rijkswacht niet kon thuisbrengen, omgekeerd waren er dat vijf. Het aantal anarchisten dat de rijkswacht voor Verviers opgaf lijkt dan weer aan de lage kant, maar vooral: in beide lijsten ontbraken elf betrokkenen bij de aanslagen van 1892. Alvast deze correctie brengt het totaal van de 'anarchisten' in de provincie Luik anno 1892 op bijna tachtig, maar dient het nog herhaald: bij beide opsommingen werden geen selectiecriteria aangegeven, werd met andere woorden geen onderscheid gemaakt tussen activisten en sympathisanten.

2 *Conseil communal de Liège. Séance du 22 mars 1886. Rapport de M. J. d'Andrimont, Bourgmestre, sur les troubles survenus, à la suite du meeting et des manifestations socialistes le 18 mars 1886*, in: *La Meuse*, 23-3-1886.

3 ARA, Frère-Orban, 192, Polcom J. Mignon, 7-10-1887.

4 AVI, Pol, II., A, 178, Pol Luik, 15-4-1892; AEL., SP, XX, A, 176, Rijksw Luik, (1892).

5 Zie hoofdstuk III, *Socialistische recuperatie en anarchistische beklagden*.

Voor Brussel lijkt het aantal anarchisten ook in stijgende lijn te gaan. Waar de Ligue Collectiviste-Anarchiste in 1880 nauwelijks vijftien leden telde, schatte het Franse blad *Le Révolté* in 1882 het aantal anarchisten in "de dode stad" Brussel op dertig. (Het is helemaal niet zeker of met de dode stad Brussel nu enkel de hoofdstad of de hele agglomeratie werd bedoeld.)⁶ Dertig is alvast ook het aantal activisten - en niet zomaar anarchisten - dat voor 1885-1886 naar voren kan worden geschoven met betrekking tot de hoofdstad. Ter 'vergelijking': de BWP-afdeling van de hoofdstad zou toen een driehonderdtal leden geteld hebben.⁷ Daarna moeten we wachten tot halfweg de jaren negentig voor nieuwe cijfers. Voor de eerste keer werden toen de cijfers uitgesplitst over de hoofdstad en de andere Brusselse gemeenten. De Brusselse politie telde op dat ogenblik negenendertig Belgische en zeven buitenlandse anarchisten in de stad zelf, respectievelijk achtentwintig en acht in de andere Brusselse gemeenten. Negentien vreemde anarchisten waren min of meer recent uitgewezen. Voor de hele Brusselse agglomeratie telde de politie dus nagenoeg zeventig anarchisten. Onmiddellijk rijst de vraag hoe betrouwbaar de informatie van de hoofdstedelijke politie over de anarchisten buiten haar ressort was? Bij de cijfers ontbreekt ook een naamlijst. Een uitgebreide naamlijst werd wel opgesteld in 1909, veertien jaar later.⁸ Meteen rijst weer heel accuut de vraag naar de criteria die de politie hanteerde om een naam aan een lijst van anarchisten toe te voegen. Met name de logica van de redacteurs van de Brusselse *Etat nominatif des anarchistes* is niet vanzelfsprekend.

Mogelijk ruwer, maar meer betrouwbaar zijn de ramingen op basis van min of meer expliciete, in de grond coherente gegevens uit anarchistische bron zelf. Op het revolutionair congres van 1902 in Luik waren er hondervijftig deelnemers, op het specifiek communistisch congres van 1904 in Charleroi waren er dat honderd. Congressen trokken in de eerste plaats volk uit de regio waar ze plaatsvonden, verder afgelegen plaatsen stuurden hooguit enkele vertegenwoordigers. De congressen van 1902 en 1904 waren in de eerste plaats een Waalse aangelegenheid. Een andere aanduiding voor de omvang van de anarchistische beweging geeft het ledencijfer van de Groupement Communiste Libéraire. Deze organisatie telde in 1906 een goede honderd leden. Zij organiseerde zeker niet alle anarchisten, mogelijk slechts een belangrijke minderheid. Zo wordt in *L'Insurgé* in 1904 gewaagd van een tweehonderdtal gegroepede kameraden.⁹ Een en ander laat toe te

⁶ *Rév.*, 11-11-1882, geciteerd in: A. Schaner (1965), 40.

⁷ ARA, Park-gen Brs, 224, Pol Brs, 4-5-1886; 225, Pol Brs, Sociétés anarchistes et socialistes. Ligues ouvrières, (1886); nagenoeg dezelfde lijst is te vinden in: SAB, Pol, 214, V. De lijst uit het SAB werd gepubliceerd in J. Mertens (1985), *AMSAB-tijdingen*; zie ook J. Mertens (1985), *Socialistische standpunten*. Zie verder nog H. Vanden Broeck (1986), 79-81; A. Schaner (1965), 108.

⁸ SAB, Pol, 209, VIII, Pol Brs, 3-4-1909, *Etat nominatif des anarchistes*.

⁹ *Ins.*, 10-9-1904.

stellen dat in België na 1900 enkele honderden anarchistische militanten actief waren.

Het aantal uitgesproken sympathisanten dan. Los van enige coëfficiënt geven oplage, verkoop en aantal abonnementen van de anarchistische bladen op dat vlak redelijke aanwijzingen. Van de jaren tachtig tot aan de Eerste Wereldoorlog haalden anarchistische kranten regelmatig een oplage van tweeduizend of zelfs meer exemplaren. Verkoopscijfers zeggen uiteraard meer, hoewel men niet kan nagaan wat van de betaalde nummers uiteindelijk in de stock van de verkopers achterbleef. Het Luikse weekblad *Le Réveil des travailleurs* (1900-1903) verkocht over een periode van tweeënhalve jaar gemiddeld 1872 exemplaren. Het aantal abonnementen liep op een bepaald ogenblik op tot 1200. Speciale antimilitaristische nummers haalden al eens 5.000, zelfs 10.000 of meer exemplaren. Een vergelijking met het Franse gezaghebbende *Les Temps nouveaux* viel, alle verhoudingen in acht genomen, veeleer vleidend uit voor *Le Réveil des travailleurs*. *Les Temps nouveaux* dat in Frankrijk en ook daarbuiten algemeen werd verspreid, haalde in 1902 een gemiddelde verkoop van 4000 nummers, het aantal abonnementen bedroeg toen 1.100.¹⁰ Maar met *Le Réveil des travailleurs* werd alvast wat het aantal abonnees betreft, een eenmalig hoogtepunt bereikt. Zijn opvolger *L'Insurgé* moest het op een bepaald ogenblik stellen met 350 abonnementen.¹¹

Bij dit alles mogen we natuurlijk niet vergeten dat de verspreiding van de anarchistische bladen in grote mate (taal)streekgebonden was en dat op bepaalde ogenblikken verscheidene bladen tegelijk verschenen, terwijl ook buitenlandse bladen aan de man werden gebracht. Zo bereikte het Nederlandse blad *De Anarchist* in 1892 in Vlaanderen 500 "lezers" waarvan 125 in Mechelen. De overigen woonden in Gent, Antwerpen, Leuven en Willebroek. Van de brochure met de spectaculaire titel *Het socialisme verloochend door de socialistische kamerleden* werden - nog steeds volgens anarchistische bron - 1.100 exemplaren aan de man gebracht, waarvan 350 in Mechelen, 300 in Antwerpen en 200 in Leuven. Het spreekt vanzelf dat met de aanschaf van dat soort brochure meer pure nieuwsgierigheid gemoeid was dan met de aankoop van een anarchistische periodiek. Dit zijn overigens zowat de enige meer precieze cijfers die we hebben voor Vlaanderen.

Tegen de socialistische dagbladers waren de anarchistische bladen uiteraard niet opgewassen. *Le Peuple* verscheen al van bij zijn ontstaan op een oplage van 10.000 exemplaren. Het streekgebonden karakter van de anarchistische bladen, hun beperkte periodiciteit, maar ook hun uitgesproken politieke inslag, maakt een vergelijking met de socialistische dagbladen nauwelijks mogelijk. Veeleer zouden we de anarchistische bladen met de plaatselijke socialistische weekbladen moeten vergelijken.

¹⁰ J. Maitron (1975), I, 143-146, 463-467.

¹¹ *Ins.*, 2-4-1904.

Het leeuwedeel van de anarchistische aanhang concentreerde zich in slechts enkele centra en dan nog vooral in Luik. Op bepaalde ogenblikken trokken meetings her en der op verscheidene plaatsen in de Luikse regio minstens enkele honderden toehoorders. Onbetwiste hoogtepunten waren een meeting met Hénault tijdens de staking van 1901 en een meeting met Moineau, die zijn wedervaren in de Leuvense gevangenis kwam vertellen. Zij spraken voor een publiek van duizend à tweeduizend man. Kortom, voor anarchistische meetings was er geregeld en bijlange niet alleen in Luik een aanzienlijke opkomst, waarbij we overigens niet willen suggereren dat alle aanwezigen zich zonder meer tot het anarchisme bekenden.

Na al dat fragmentarisch cijfermateriaal is de schatting die zich opdringt van het aantal overtuigde sympathisanten mogelijk nog ruwer dan voor de activisten. Zeker na 1900 waren de eersten met enkele duizenden. Aan meer precieze uitspraken mogen we ons niet wagen. Het aantal vage sympathisanten schatten tenslotte lijkt ondoenbaar. Bij een vergelijking - onder alle voorbehoud - met de ramingen voor Frankrijk geeft de Belgische beweging de indruk proportioneel niet wezenlijk te moeten onderdoen voor haar Franse zusterbeweging. Maar uiteraard is een schaalvergroting geen loutere kwantitatieve aangelegenheid.

Voor de onafhankelijke revolutionaire vakbeweging bestaat meer, maar op zijn coherentie minder verifieerbaar cijfermateriaal. De Confédération Générale du Travail die in 1905 tot stand kwam, groepeerde in 1907 4000 leden. Deze CGT stond relatief sterk in de bekkens van Charleroi en van Luik, maar was geen lang leven beschoren. Minder uitgesproken revolutionair leek het Belgisch Vakverbond, tweede uitgave, dat in 1913 werd gesticht en 8500 leden telde. Het Vakverbond vond de meeste aanhang in de Luikse regio met 1500 aangeslotenen en was er ook meer uitgesproken revolutionair. De vakbeweging kende in die jaren een sterke groei, waarbij de 'revolutionairen' evenwel de trein misten. Meer dan een ruwe vergelijking van het ledencijfer van de verschillende organisaties kunnen we op grond van de beschikbare gegevens niet maken, maar toch dit. Waar in 1906 op nationaal vlak de 3500 leden van de CGT nog stonden voor zowat een zesde van het ledental van de Christelijke vakverenigingen en een twaalfde van dat van de bonden aangesloten bij de Syndicale Commissie, was die verhouding voor het Belgisch Vakverbond in 1913 al tot een twaalfde respectievelijk een vijftiende geëvolueerd. Zelfs te Luik waar de revolutionaire vakbeweging zich aanvankelijk best kon meten met de christelijke bonden - zoals te

Charleroi trouwens - werd zij er na een tijdje ruimschoots door overvleugeld.¹²

Alvast in 1906 is het ledencijfer van de Belgische CGT vergelijkbaar met dat van het Nederlandse Nationaal Arbeids Secretariaat dat op dat ogenblik met 3.200 leden op een dieptepunt zat. In 1902 telde de organisatie nog 10.526 leden. Het revolutionair-syndicalistische NAS kon zich echter enigszins herstellen van de mislukte grote spoorwegstaking in 1903 en de oprichting in 1906 van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen dat sterk op de de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij was gericht. Het NAS dat anders dan de Belgische revolutionair-syndicalistische vakbonden op een grote continuïteit kon bogen, haalde in 1914 opnieuw 9.697 en in 1920 zelfs 51.570 leden. Deze groei kon evenwel niet verhinderen dat het NAS na 1906 de kleinste vakcentrale zou blijven, zij het dat het overwicht van de andere organisaties - zeker niet de confessionele - niet zo verpletterend was als in België. In 1914 telden de protestantse bonden nauwelijks meer leden, de katholieke drie keer en de socialistische ruim acht keer zoveel.¹³ In Frankrijk was het revolutionair syndicalisme florissant. De CGT telde er in 1913 circa 300.000 leden. De vakcentrale was het lichtend voorbeeld voor de Belgische revolutionaire syndicalisten, maar bleef qua ledental in de schaduw staan van de Duitse en de Engelse bonden met hun miljoenen leden. Proportioneel lijkt de Syndicale Commissie nauwelijks kleiner, hoewel men niet uit het oog mag verliezen dat de industrialisering in Frankrijk van latere datum was dan in België.¹⁴

Een diepgaande sociografische analyse van de anarchistische beweging is met het beschikbare bronnenmateriaal onmogelijk. De gegevens zijn te fragmentarisch en slechts gedeeltelijk betrouwbaar, de getallen te klein om zoiets te kunnen verantwoorden. Veel meer dan over enkele aanwijzingen beschikken we niet. Maar toch dit. In de belangrijkste centra van de beweging recruteerden de anarchisten onder beroepsgroepen die als representatief voor de betreffende plaatsen mogen worden beschouwd en waaronder, naar we mogen aannemen, ook de BWP - in groteren getale - recruteerde.¹⁵ De waaier aan beroepsactiviteiten van de Brusselse anarchisten lijkt niet meteen atypisch voor een hoofdstad met een uitgesproken ambachtelijke en tertiaire inslag.¹⁶ Dat het merendeel van de weinige ons bekende anarchisten in

12 Zoals reeds aangestipt beschikken we voor de socialistische vakbeweging niet over een diepgaande analyse van de ledencijfers. Verwijzen we voorlopig naar J. Bondas (z.d.), 64; E. Vandervelde (1936), 250-251; L. Delsinne (1936), 253. Voor de vergelijking met de socialistische vakbeweging gingen we uit van het aantal georganiseerde arbeiders waarvoor een bijdrage was betaald aan de Syndicale Commissie. Men kan de socialistische vakbeweging uiteraard ook ruimer definiëren. Voor de christelijke vakbeweging zie P. Pasture en J. Mampuy (1990), 156-160.

13 R. De Jong (1973), 172-173; V. Bultsma en E. van der Tuin (1980), 6-7.

14 J. Julliard (1988), 138; M. van der Linden en W. Thorpe (1992), 9-10.

15 Dergelijke onderzoeksgegevens ontbreken nagenoeg volledig voor de BWP.

16 J. Puissant en M. De Beule (1989), 262-291.

Verviers in de wolnijverheid tewerkgesteld waren, hoeft zeker niet te verwonderen.¹⁷ Voor Mechelen kennen we slechts van enkele eersterangsmilitanten het beroep: het gaat om stoelmakers. We weten ook dat de anarchisten in zekere mate verwant waren met de onafhankelijke vakbeweging van de houtbewerkers in Mechelen. Meer dan aanduidingen zijn dit niet. Ook in de BWP waren nogal wat belangrijke militanten houtbewerkers. De houtbewerking vormde dan ook veruit de belangrijkste economische sector van Mechelen.¹⁸

Eén zaak is al duidelijk: als het anarchisme in België recruteerde onder bepaalde 'sedentaire' beroepen, ambachtsslui, dan was dat omdat die beroepen belangrijk waren in de plaatsen waar het anarchisme zich ontwikkelde. Als in diezelfde centra tevens meer industriële activiteiten gevestigd waren, dan vond het anarchisme onder de werknemers in die sector eveneens aanhangers. Dat blijkt ook voor Frankrijk het geval te zijn.¹⁹ Het socialisme kon overigens op zeker zoveel sympathie rekenen vanwege de 'handwerkers' als het anarchisme. En ook een verslechtering in de economische situatie van de handwerkers hoefde hen niet voor te bestemmen voor het anarchisme. Zo was de stichting van de BWP in 1885 mede het gevolg van de toenemende politisering van ambachtsslui en kleine burgerij, die op haar beurt onder meer het gevolg was van een veranderende sociaal-economische situatie, zeg maar crisis. Hoe dan ook, de aanwezigheid van de stad in het algemeen lijkt zeker zo doorslaggevend als die van specifieke beroepsgroepen om de ontwikkeling van de anarchistische beweging te verklaren. Het anarchisme is in België in eerste instantie - en het verschilde daarin niet van het socialisme - een stedelijk verschijnsel. Als het anarchisme in bepaalde steden niet gedijde dan heeft dat met een specifieke plaatselijke ontwikkeling te maken waarvan het sociaal-economisch weefsel hooguit één aspect vormde. Onder meer het belang van de beschikbaarheid van voortrekkers mag hier niet onderschat worden. De geschiedenis van het Nederlands anarchisme - en socialisme - illustreert dat ten eerste, maar ook in België, in het Mechelen van Verbelen bijvoorbeeld, speelde deze factor een rol.

De aanwezigheid van een stedelijk milieu verklaart evenwel lang niet alles. Zoveel is duidelijk te Luik. Een kleine helft van de anarchisten blijkt mijnwerker te zijn; voor de rest ook hier een veelheid aan beroepen waaraan men zich kan verwachten in de gediversifieerde economie van het Luikse bekken. Het samengaan van de ambachtelijke en tertiaire activiteiten eigen aan een betrekkelijk grote stad én van de industriële activiteiten eigen aan een steenkoolbekken gaven aan de Luikse arbeidersbevolking het gemengd karakter dat de Brusselse arbeidersbevolking - in tegenstelling met die van

17 Zie bijvoorbeeld L. Dechesne (1908), 84.

18 B. Pluymers (1991), 226-228; B. Pluymers (1988), 70-102, 158-160.

19 Polet (1969), 632; J. Maitron (1973).

Parijs en Londen - nauwelijks had.²⁰ De mijnwerkers onder de anarchisten waren vooral buiten de stad, de andere beroepen binnen de stad te situeren. Ook vanuit anarchistische bron wordt gewezen op de vele mijnwerkers die hun bladen lezen.²¹ De vraag rijst waarom hoofdzakelijk Luikse mijnwerkers? Heeft dit te maken met de omvang van de bedrijven of met specifieke (hiërarchische) bedrijfsrelaties? We weten dat in het Luikse bekken de uitbatingen in het algemeen meer bescheiden waren.²² Maar we weten geenszins in welke mijnen precies de anarchisten werkten en ook niet welke plaats ze in het ontginningsproces innamen. Pogingen om door de nodige verfijning in de vraagstelling het primaat van de produktieverhoudingen enigszins te handhaven lopen trouwens vaak spaak bij gebrek aan bronnen. Misschien nog de meest plausibele uitleg voor het betrekkelijke succes van het anarchisme in Luik vormt het gemengde karakter van de Luikse arbeidersbevolking, het samengaan van 'handwerkers' en mijnwerkers.

Van de mijnwerkers kan men bezwaarlijk ontkennen dat ze protagonisten van de industriële revolutie waren.²³ Hier lijkt de typologie van Peter Lösche zeker voor bijstelling vatbaar. In België, maar ook in andere landen, blijkt het anarchisme mede gedragen door beroepsgroepen die nauwelijks als "handwerkers", arbeiders uit de ambachtelijke sector, kunnen getypeerd worden. Dit anarchisme valt echter niet als revolutionair syndicalisme te kwalificeren. Het anarchisme van de handwerkers dan weer blijkt in zijn revolutionaire beleving niet minder 'modern' dan dat van de mijnwerkers. Het lijkt erop dat Lösche zich bij de uitwerking van het handwerkersanarchisme al te zeer gebaseerd heeft op de horlogemakers van de Jura ten tijde van de Internationale en uiteindelijk niet ontsnapt is aan de invloed van een bepaald 'marxistisch' betoog dat net zijn oorsprong vond in de ideologische strijd tegen Proudhonisme en Bakoeninisme. Het is waar, Kropotkin gaf graag het voorbeeld van de gilden om zijn sociaal-darwinistische stelling kracht bij te zetten dat niet strijd maar samenwerking de drijvende kracht achter de ontwikkeling van natuur en samenleving vormde. Het lijkt alsof hij daarmee de weinig 'materialistische' vereenzelviging van anarchisme en ambachtelijkheid, die vanuit een 'marxistische' inspiratie steeds weer plaats vindt, extra in de hand gewerkt heeft.

20 Men had om die reden van Luik kunnen verwachten dat het een voorhoederol zou spelen in het ontluikend socialisme, wat niet het geval was. J. Puissant (1985), 24. Zie ook M. Oris (1990).

21 *Ins*, 1-7-1905.

22 J. Michel (1977), 470.

23 Zelfs in dat verband blijft nuance troef. Men zou er kunnen op wijzen dat de mijnwerkers eerder zelden aan de spits van het 'moderne' syndicalisme stonden, maar ook dat hun banden met het rurale milieu nog stevig waren. Daartegenover staat dat het ondoenbaar is om voor de anarchistische mijnwerkers na te gaan tot welke migrantengeneratie ze behoorden, én dat het wel opvallend is dat de anarchisten net onder de mijnwerkers in het bekken van Luik, de grootste stad van Wallonië met andere woorden, succes hadden. Vragen genoeg... maar antwoorden?

We hebben ook vragen bij een typologie van het anarchisme waarbinnen het revolutionaire syndicalisme een centrale rol speelt en in de grond als een soort 'modernisering' van het anarchisme moet fungeren. We willen geenszins de invloed van het anarchisme in het revolutionaire syndicalisme in België, Frankrijk enz. onderschatten. Toch menen we dat deze beweging ten opzichte van het anarchisme veeleer een 'nevenverschijnsel' was, dat er vaak grote verwantschap mee vertoonde, maar er even goed ook principieel van verschilde. De spanning tussen revolutionair streven en 'reformisme' die in de dagdagelijkse praktijk van de vakbeweging bleek te bestaan, de spreekwoordelijke kloof tussen kader en basis ook maken van het revolutionaire syndicalisme veeleer een soort anarcho-reformisme. Als er dan al een 'modernisering' van het anarchisme nodig zou zijn, dan volstond het zijn sociale basis nader te onderzoeken.

Vragen rijzen ook naar factoren als federalistische of corporatieve tradities als bepalend voor de ontwikkeling van het anarchisme. Om te beginnen het gildenwezen. We kunnen aannemen dat de 'collectivistische' traditie van de horlogemakers van de Jura een gunstige voedingsbodem voor het anti-autoritair collectivisme heeft gevormd. Overigens ging het daar wel om een heel specifieke vorm van corporatieve traditie. Maar bevat het gildenwezen ook geen elementen die als een ongunstige basis voor de ontwikkeling van het anarchisme kunnen worden beschouwd? We denken dan vooral aan zijn organisatievorm. Voor België hebben we in elk geval geen aanwijzingen dat corporatieve tradities het anarchisme in de hand werkten. De obligate typografen en schoenmakers, kleermakers, die ene juweelwerker die ook de Belgische beweging telde, kunnen niet verhinderen dat het anarchisme hier geen stempel kon drukken op ambachtelijke beroepsverenigingen van typografen enz.

Federalistische tradities speelden in België zo te zien niet. Voor de Jura maar bijvoorbeeld ook voor Nederland zou dat wel het geval geweest zijn. Tenzij men ver in het verleden teruggaat, zoals Hans Ramaer dat doet, en in België net als in Nederland een traditionele afkeer van centralistisch georganiseerd gezag constateert. In Nederland leidde dit dan tot de veeleer gedecentraliseerde Verenigde Republiek. Het grote verschil tussen beide buurlanden is echter wat de Nederlandse historica Annie Romein-Verschoor de Belgische Tijn Uilenspiegel-mentaliteit heeft genoemd. De vaak aangehaalde eeuwenlange onderdrukking door allerlei bezetters - het "après des siècles et des siècles d'esclavage" van de Brabançonne, op zichzelf al een bepaald anachronistische voorstelling - zou de Belgen hebben geoefend in een uiterlijk meegaande houding, terwijl ze zich innerlijk verzetten of ten minste onverschillig blijven. In Nederland daarentegen hecht men grote waarde aan een principiële, consequente houding. Maar bovenal is er het protestantisme dat veel meer dan het katholicisme de individuele

verantwoordelijkheid beklemtoont. Het anarchisme sloot in die visie aan bij de moderne theologie.²⁴ Het spreekt vanzelf dat in dergelijke beschouwingen anarchistische dominees als Domela Nieuwenhuis blikvangers zijn geweest. Elementen van verklaring als federalistische traditie, moderne theologie enz. kunnen dan nog redelijk lijken, maar erg empirisch zijn ze niet. Dan lijkt het veenderijbedrijf overigens al een meer concreet (zij het partieel) element van verklaring voor de ontwikkeling van het vrije socialisme in Nederland.

Het anarchisme en (revolutionaire) syndicalisme in het later geïndustrialiseerde Nederland lijken op het eerste gezicht overigens een bevestiging van de algemene voorstelling van het anarchisme als pre-industriële beweging. Voor België liggen de zaken beslist niet zo eenvoudig. Een professionele voorbeschikking voor het anarchisme lijkt te enen male niet zo duidelijk. Als bepaalde, overigens vrij uiteenlopende beroeps categorieën in het oog springen, dan kan men nog niet preciseren welke complexe (ook plaatselijke) context deze voorbeschikking activeerde. In deze context speelde de stad net zoals voor het socialisme een belangrijke rol. (Het moet nu stilaan wel duidelijk zijn - want om die ruimere problematiek gaat het uiteindelijk - dat de inhoud van het klassebewustzijn, arbeidersradicalisme in het bijzonder, onvoldoende uit de werkomstandigheden kan worden verklaard.²⁵)

De context waarin het anarchisme gedijde was evenwel nooit zo gunstig (omzeggens nergens in West-Europa) dat zij van het anarchisme een meerderheidsstroming maakte. Een verklaring zoeken in een sterke socialistische partij, is ongetwijfeld het probleem verschuiven. De specifieke invloed van het optreden van politie en gerecht lijkt ook secundair ten aanzien van een meer algemene vaststelling (maar geen verklaring) in de zin van: het reformisme is de grondstroom van de arbeidersbeweging in de hoogontwikkelde Europese kapitalistische landen met parlementair-democratische instellingen.²⁶

Dergelijke stelling, hoe juist ook, is zo algemeen, bijna boventijdelijk van aard, dat ze nog nauwelijks op een concrete historische ontwikkeling lijkt te slaan en doet vergeten wat voor sociaal-economische en politieke verscheidenheid er in het geding was. De vraag rijst bijvoorbeeld in welke mate het Duitse Keizerrijk dat nochtans de sociaal-democratische partij bij uitstek voortbracht, thuishoorde in dat selecte clubje van 'democratische, westerse' landen. Bij dergelijke 'transnationale' voorstelling van het reformisme dringt zich voor het kleine België in het bijzonder de vraag op in hoeverre zijn beklemde ligging tussen grote mogendheden niet een extra

24 H. Ramaer (1977), 15.

25 Zie in dat verband bv. de studie van B. Altena (1989) over de arbeidersbeweging in Vlissingen (historiografische inleiding én bronnenonderzoek).

26 L. Michiels in zijn voorwoord op A. Mommen (1980), 3.

terughoudendheid tegenover revolutionaire dadendrang in de hand heeft gewerkt.

André Mommen stelde zich in zijn geschiedenis van het Belgisch socialisme voor 1914 niet tevreden met dergelijke algemene uitspraak over het reformisme en zocht naar een verklaring die naar goede marxistische traditie gebaseerd was op een analyse van zijn dragers. Hij vond de verklaring in een aangepaste versie van de leninistische theorie van de arbeidersaristocratie. Het reformisme als "verschijningsvorm van de burgerlijke ideologie en politiek in de arbeidersbeweging" was niets anders dan de ideologie van de arbeidersaristocratie.²⁷ De auteur werd in zijn onderneming nauwelijks gehinderd door precieze definities of serieus onderzoek.²⁸

Het is één van de verdiensten van Guy Vanschoenbeek dat hij voor Gent de sociale samenstelling van de socialistische achterban mathematisch-nauwkeurig heeft onderzocht. De Gentse socialisten, de bestuurders van coöperaties en andere 'bureaucraten' van de beweging inbegrepen, waren, zo blijkt, overwegend geschoolde of halfgeschoolde industriearbeiders uit grote bedrijven. Vanschoenbeek stelt verder op basis van kwalitatief onderzoek dat de Gentse sociaal-democratie niet te verklaren valt door het aristocratisch karakter van haar leiding, laat staan haar aanhang, maar veeleer door haar authentiek industrieel-proletarisch karakter. Alvast te Gent was het niet de arbeidersaristocratie die het reformistisch denkpatroon en sociaal-democratisch pragmatisme heeft geïnduceerd in de bredere lagen van de arbeidende bevolking.

Vanschoenbeek ontkent daarbij evenwel niet de invloed van de mentaliteit van een 'secundaire' arbeidersaristocratie waarop Mommen ook had gewezen. Ook dat gegeven lijkt genuanceerd te moeten worden. Herhaaldelijk zien we al dan niet bezoldigde 'kaderleden' van de socialistische beweging, broodbezorgers, bestuurders van coöperaties, partijvoorzitters, secretarissen van ziekenfondsen of vrijdenkersgroepen sympathie betonen voor het anarchisme. Daarbij telkens louter persoonlijke motieven invoeren, kan nog nauwelijks als gezonde achterdocht, maar moet veeleer als paranoia vanwege de historicus geduid worden. Het socialistische kader was ongetwijfeld zeer goed geplaatst om het 'reële socialisme' op zijn kwaliteiten en gebreken te beoordelen. Het lijkt geenszins uitgesloten dat deze ervaringen een rechtzinnig radicalisme vaak in de hand werkten.

Meteen zijn we aan een element van verklaring toe voor de ontwikkeling van het anarchisme: de groei van de socialistische beweging. Bepaalde fazen in die groei blijken het anarchisme bijzondere impulsen te hebben gegeven.

27 A. Mommen (1980), 248-250, passim; A. Mommen (1976).

28 Zie in dat verband de vernietigende kritiek van G. Vanschoenbeek (1981); G. Vanschoenbeek (1992), 880-894, 922-923.

De politieke integratie van de BWP waartoe in 1893-1894 de beslissende aanzet werd gegeven, veroorzaakt een duidelijke dissidentie. De 'dissidentie' hoefde echter niet noodzakelijk alleen het partijkader te treffen, maar sloeg even goed op de brede socialistische aanhang. Zo blijkt na de eeuwwisseling de centralisatie van de vakbeweging in het spoor van de 'economische concentratie' én het uitblijven van parlementaire hervormingen bij toenemende politieke integratie een voedingsbodem te vormen voor een revolutionair syndicalisme dat zich onder invloed van de anarchisten voor een deel buiten de partij ontwikkelde.

Zijn beroep leek een arbeider maar weinig voor te beschikken tot het anarchisme, een woonst in de stad al wat meer, bepaalde momenten in de ontwikkeling van de socialistische beweging mogelijk nog het meest, ofschoon ook dat zeer betrekkelijk is. Blijft dat de Belgische arbeiders met grote meerderheid voor het 'reformisme' - niet alleen het socialistische - daadwerkelijk 'kozen'. Men kan dat kwantitatief onderzoeken. Met de analyse van de mechanismen die de arbeiders tot het reformisme brachten, breekt evenwel het kwalitatieve, 'speculatieve' moment in het onderzoek aan. Het pakket aan concrete hervormingen van de BWP bleek de Belgische arbeiders te enen male meer te bekoren dan de anarchistische revolutie. Een al dan niet vaag besef van de weinig rianten ligging van België tussen een trits mogendheden kon deze voorkeur alleen maar versterken. Wat was het dan dat die koppige anarchistische, revolutionaire minderheid bewoog? Wat onderscheidde hen ten slotte van hun socialistische broeders?

Hun leeftijd was het ook al niet.²⁹ Bestond er misschien zoiets als een psychische voorbeschikking die individuen van totaal uiteenlopende horizons naar een gemeenschappelijk anarchistisch doel dreef? Het is verleidelijk zoiets te veronderstellen, temeer daar we in de figuur van A. Hamon over een 'socioloog-psycholoog' beschikken die behalve een *Psychologie du militaire professionnel* (1894) ook een *Psychologie de l'anarchiste-socialiste* (1895) schreef. De wetenschap was toen uiteraard niet wat ze nu is, hoewel de omvang van de steekproeven waarmee psychologen ook heden ten dage werken, in de ogen van de historicus soms bepaald klein schijnt. Hoe dan ook de omvang en de samenstelling van de steekproef waarop Hamon zich steunde, lijken niet aan moderne wetenschappelijke criteria te beantwoorden. En de gegevens die Hamon in zijn *Le socialisme et le congrès de Londres* (1896) over het Belgisch anarchisme verstrekt, zijn niet van die aard dat ze dit wantrouwen meteen kunnen wegnemen.

Blijft evenwel dat Hamon een enquête onder tientallen anarchisten uit diverse landen heeft ondernomen, die ongetwijfeld een fraai document humain heeft opgeleverd. Daarbij komt dat Hamon zijn onderzoek met een zekere sympathie voor het onderwerp bedreef. Dit soort inlevingsvermogen

29 Zoveel blijkt uit een nader onderzoek van de reeds vermelde lijsten.

gaf hem na al die jaren bekeken - hoe vreemd het ook moge klinken - een wetenschappelijke voorsprong op de antropometrie van Lombroso. We merken in dat verband overigens graag op dat als het in de praktijk al ondoenbaar is om van de gemiddelde activist de reële, concrete arbeidsvoorwaarden te kennen, dit dan zeker geldt voor meer intieme 'psychologische' aspecten van zijn biografie. Hamon onderscheidt diverse kentrekken die samen het wezen van de "anarchiste-socialiste" uitmaken. Om te beginnen hadden de anarchisten een rebelse natuur gemeenschappelijk. Nauw daarmee samenhangend waren hun vrijheidsdrang en hun cultus van het ego; in sommige gevallen leidde dit tot illegalistische afwijkingen. Even fundamenteel was hun uitgesproken naastenliefde en grote gevoeligheid. Dit kon eventueel omslaan in haat: "L'on veut faire tout le bonheur, ou si cela ne se peut ainsi, tout le malheur de ce qu'on aime."³⁰ Er was echter meer. Bepalend ook voor de psychologie van de anarchist was zijn rechtvaardigheidsgevoel, zijn logische geest en zin voor studie en ten slotte zijn bekeringsijver. Maitron voegt aan deze typering een element toe dat eigenlijk aansluit bij hun ik-gevoel. De anarchisten bezitten het trotse zelfbewustzijn van wie de waarheid in pacht meent te hebben. Voor de anarchist was het superioriteitsgevoel ten aanzien van zijn meester best een geseling waard. Hamon besluit zijn psychologie met de opmerking dat, op zijn vrijheidsdrang na, de anarchistische socialist zich in niets onderscheidt van de autoritaire socialist. Maitron merkt daarbij zuinig op dat het juist is te stellen dat enkel een verschillende opvatting van de vrijheid de beide socialisten scheidt.³¹ Wie zal het zeggen?

Op meer dan één vraag blijven we het antwoord schuldig. Dat geldt niet alleen voor geschiedenissen als die van het anarchisme waarvoor de bronnen schaars zijn. Zelden is het de historicus gegeven zich een beetje exacte wetenschapper te voelen. Zonder dat men daarbij moet vervallen in een narrativistische reductie van de geschiedenis als een hersenspinsel van de historicus, menen we toch te mogen poneren dat de historicus 'betekenis toevoegt' aan de 'gegevens', dat hij betekenisverbanden construeert.³² Dit is zeker oirbaar. Alleen moet de historicus zichzelf en zijn publiek er rekenschap van geven. Bescheidenheid siert ook de historicus. Door hun redelijkheid, hun intellectuele overtuigingskracht worden dergelijke constructies vaak verabsoluteerd of worden dusdanige 'verbanden' gelegd dat het concrete verleden erbij verdwijnt of verminkt wordt. Er doen ongetwijfeld nog vele andere axioma's behalve over het aristocratisch reformisme, het kleinburgerlijk anarchisme - twee tegenstrijdige produkten van eenzelfde geest? - de ronde. Wat het anarchisme (in België) aangaat, hebben we door

een zo scrupuleus mogelijk onderzoek de vele vragen en de minder voor de hand liggende antwoorden pogen samen te brengen.

De zelfbeperkingen van het (Belgisch) anarchisme

Het Internationaal Werkliedenverbond betekende een mijlpaal in de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Ook in België verenigde deze Eerste Internationale einde de jaren 1860 een waaier aan arbeidersverenigingen in één revolutionaire beweging. Van deze bonte verzameling van arbeidersgroepen werd verwacht dat ze het organisatorisch kader van de toekomstige samenleving zouden leveren. In dat licht leek hun pragmatische werking dan ook best verzoenbaar met het principiële streven naar een socialistische maatschappij. Deze beweging stond op haar onafhankelijkheid ten opzichte van burgerlijke groepen, hield zich buiten de officiële politiek en had integendeel de opbouw van een tegenmaatschappij van arbeiders voor ogen.

Op internationaal niveau werd begin de jaren 1870 de tegenstelling tussen 'autoritair' rond Marx en 'anti-autoritair' rond Bakoenin op de spits gedreven. Op het Haagse congres van 1872 stemden de Belgische vertegenwoordigers tevergeefs mee tegen de uitsluiting van Bakoenin uit de Internationale. In 1873 sloot de Belgische federatie aan bij de Anti-autoritaire Internationale van St-Imier. Breekpunten tussen de beide socialistische strekkingen vormden de organisatie van de arbeidersbeweging en de rol van de staat in het revolutionair proces. De anti-autoritair wisten de arbeidersbeweging op een gedecentraliseerde, federalistische leest te schoeien. De Internationale diende in die optiek een losse federatie van zelfstandige groepen te zijn. De anti-autoritair toonden zich bovendien onverzoenlijke anti-etatisten. De verovering van de staat langs politieke weg was een tussenfase die voor hen onaanvaardbaar was. De revolutie diende de onmiddellijke afschaffing van de staat met zich te brengen en meteen ook de inrichting van de maatschappij van onderuit door middel van vrije verenigingen.

Al begin de jaren 1870 evenwel groeiden ook in België Internationale en vakbeweging uit elkaar. Een meer zelfzekere vakbeweging gevoelde in haar door-de-weekse praktijk steeds minder de noodzaak van een 'ideologie' en zou daar na de Parijse Commune van 1871 zelfs uitgesproken weigerachtig tegenover staan. De Internationalisten dan weer wezen op de onmacht van de dagelijkse economische strijd en legden het accent op de revolutionaire propaganda. Tegelijk voerden ze een ontvetting van de Internationale door. De neergaande conjunctuur die zich vanaf 1873 aftekende, ging gepaard met een terugval van de arbeidersbeweging en met haar van de Internationale. De

30 La Bruyère, *Les caractères: "Du coeur"*, geciteerd in: J. Maitron (1975), I, 455.

31 A. Hamon (1895); J. Maitron (1975), I, 454-455, II, 106; J. Maitron (1973); J. Polet (1969), 632-637.

32 J. Tollebeek en T. Verschaffel (1992), 66-69.

door-de-weekse arbeidersstrijd bleek steeds meer onmachtig; de revolutie van haar kant liet op zich wachten. Inmiddels vertoonde de Belgische federatie ernstige barsten. Het zwaartepunt van de revolutionaire stroming lag onbetwistbaar in Wallonië en dan vooral rond Verviers. In Brussel waren de meningen grondig verdeeld en in Gent en ook Antwerpen kreeg een sociaal-democratische strekking zonder meer de overhand.

In hun visie werd het socialisme tot een verwachting op middellange termijn. Meteen lag het belang van de veelheid aan arbeidersgroepen niet meer in hun toekomstige rol in de socialistische samenleving, maar in hun strijd voor onmiddellijke hervormingen en speciaal voor de politieke vertegenwoordiging van de arbeiders. De Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij, de Brabantse Socialistische Partij in 1877, de Belgische Socialistische Partij in 1879 vormden evenveel pogingen van de 'reformisten' om een politieke partij van de grond te krijgen; ze strandden allemaal door de mislukking van de beweging voor het algemeen stemrecht in 1880. De hypothek die op deze beweging woog, was tweevoudig. Er was de afwijzing van de progressieve liberalen. Er was ook de revolutionaire oppositie (tot binnenin de vermelde partijen). Revolutionaire socialisten en anarchisten - want zo noemden de anti-autoritairers zich steeds meer - verenigden zich met name in 1880-1881 in de Union Révolutionnaire. Het fiasco van de socialistische stemrechtbeweging stijfde de progressieve liberalen in hun afwijzende houding; in hun schaduw zouden de gematigde socialisten de volgende jaren moeten opereren. De Union Révolutionnaire kon van dit alles echter geen gebruik maken: interne tegenstellingen over de rol van staat en politiek, organisatorische zwakte en tenslotte het uitblijven van de revolutie deden haar de das om. Begin de jaren 1880 bleef de aanhang van zowel reformisten als revolutionairen plaatselijk beperkt. Noch de reformisten, noch de revolutionairen slaagden erin een bredere arbeidersbeweging in het leven te roepen.

De socialistische beweging leek tijdens de eerste helft van de jaren tachtig plat te liggen. Toch waren er tekenen van een nakend herstel. Door de ontwikkeling van coöperaties legden de socialisten (in de 'enge' reformistische betekenis van het woord zoals die zeker in België vanaf dan volop ingang vond) discreet de grondvesten van een nieuwe partij. Een bijkomende impuls ging uit van de uitbreiding in 1883 van het stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen tot zogenaamde bekwaamheidskiezers. De politieke werkliedenbonden die naar aanleiding daarvan ontstonden, lagen mede aan de basis van de Belgische Werkliedenpartij die in 1885 werd opgericht. De BWP profiteerde onweerlegbaar van de politisering van de Brusselse handwerkers, bij wie de economische crisis zich steeds meer liet gevoelen. De manier waarop de partij de daaropvolgende moeilijke jaren doorkwam, liet grote mogelijkheden vermoeden. Midden de jaren tachtig leek

de strijd tussen socialisten en anarchisten al een definitieve wending genomen te hebben. De anarchisten waren zelfs niet meer op achtervolgen aangewezen. Voor de anarchistische beweging was enkel nog een rol in de oppositie weggelegd. Als dusdanig zou ze tot aan de Eerste Wereldoorlog wel de belangrijkste uitvalsbasis worden voor de kritiek die de BWP op haar linkerzijde te verduren kreeg.

De sociale beroering van 1886 tekende de BWP grondig in haar doctrine en praktijk. De gebeurtenissen sterkten haar in haar afwijzing van ongecontroleerde bewegingen zonder organisatie of project, in haar keuze voor de geleidelijke, reformistische weg. Tegelijk nam de partij het wapen van de algemene staking op in haar politiek arsenaal. Daarmee deed ze een tegemoetkoming aan het potentieel radicalisme van vooral haar Waalse publiek en hield ze bovendien een stok achter de parlementaire deur. Dat proces verliep niet zonder vallen en opstaan. Er waren in 1887-1888 voornamelijk in de Borinage de republikeinse dissidenten rond Defuisseaux, die mede aan de basis van 'wilde' stakingsbewegingen lagen. Er was ook de Luikse regio waar de socialisten het terrein moesten delen met republikeinen en anarchisten en waar deze laatsten zelfs enige voet in huis hadden bij de BWP.

Tijdens de jaren tachtig kwamen echter al ten volle de beperkingen tot uiting die het anarchisme in België tijdens haar verdere ontwikkeling zouden bepalen. Binnen de anarchistische beweging verdween samen met de vakbeweging de algemene staking als revolutionaire koppeling tussen pragmatische vakbondswerking en socialistisch toekomststreven naar de achtergrond. Mede onder invloed van het Russische nihilisme kwam daarvan aan het einde van de jaren zeventig de propaganda van de daad, zeg maar het terrorisme, in de plaats. De revolutie werd niet langer beschouwd als een frontale veldslag, maar als een heimelijke partisanenoorlog. Individuele acties moesten afdwalingen in politieke zin vermijden. Deze tactiek evenwel bleef in België, zoals in Frankrijk trouwens, tot de jaren negentig grotendeels dode letter.

Het zwaartepunt van de anarchistische activiteit lag al die tijd veeleer in de zogenaamde propaganda van het woord, en dan vooral in de ideeënslag die de anarchisten leverden tegen het politieke reformisme van de BWP, in het bijzonder de beweging voor het algemeen stemrecht. Hun project was in de eerste plaats een negatief, anti-reformistisch, in elk geval een afgeleid project. Voor haar ontwikkeling was de Belgische beweging zeker vóór de eeuwwisseling niet weinig afhankelijk van de politieke activiteit van de BWP, zoals ze dat na 1900 - zij het minder direct - ook was van de socialistische actie op vakbondsterrein. Anarchisten en socialisten opereerden hierbij uiteraard niet in het luchtledige, hoewel alvast het verband tussen de economische conjunctuur en de ontwikkeling van het anarchisme in België -

en overigens ook van het socialisme³³ - niet voor de hand ligt. Verre van een economische abstractie te zijn werkt de conjunctuur in concreto op uiteenlopende wijze in op de verschillende sociale groepen. Gecombineerd met andere factoren als politiek en klimaat resulteert dit in een complex verschijnsel dat we de sociaal-politieke conjunctuur zouden kunnen noemen. BWP en anarchistische beweging ondergingen deze conjunctuur, maar gaven er door hun optreden tegelijk vorm aan. De ingrediënten in de anarchistische kritiek op het politieke socialisme waren klassiek. Het algemeen stemrecht zou de burgerlijke staat door een arbeidersstaat vervangen, het zou een nieuwe politieke kaste creëren. Het reformisme was onmachtig, het parlementair spel was op maat van de burgerij gesneden.

De anarchistische propaganda betrof uiteraard ook de sociale revolutie. De maatschappelijke utopie die door de revolutie bewaarheid moest worden, had einde de jaren zeventig samen met de tactiek een wijziging ondergaan. Communisme trad in de plaats van collectivisme: behalve de produktiemiddelen diende ook de produktie zelf gemeenschappelijk bezit te worden. Dit alles volgens het principe: ieder volgens zijn behoeften. De gemeente werd tot bouwsteen van de toekomstige maatschappij uitgeroepen, geen ministaatje, maar "l'expression synthétique de la forme organique des libres groupements humains". Met deze ruime revolutionaire doelstelling oogstten de anarchisten hoegenaamd niet zoveel bijval als de socialisten met hun concrete eis van het algemeen stemrecht. Ze had bovendien het nadeel volkomen in de sfeer van de onwettelijkheid te liggen.

Pers en meetings vormden de belangrijkste anarchistische propagandamiddelen. Vooral de pers was van belang. In de mate dat zij continu verscheen, leverde ze een noodzakelijke ondersteuning voor de meer conjunctuurgevoelige meetings. De anarchistische bladen kondigden activiteiten aan en fungeerden als brievenbus. Op die wijze zorgden ze voor een stuk coördinatie van de werking die bij ontstentenis van enige landelijke organisatie bijzonder welkom was. De gebeurtenissen van maart 1886 kunnen moeilijk als een toepassing van de anarchistische propaganda van de daad beschouwd worden. Als één van hun meetings al de aanleiding tot de troebelen vormde, dan was dat als het ware ondanks de anarchisten zelf. In 1886 werden de anarchisten door de gebeurtenissen ingehaald. Meer bepaald werd hun organisatorische kwetsbaarheid blootgelegd. De financiële en organisatorische last van de propaganda, in het bijzonder van de pers, bleek erg moeilijk om te dragen. De anarchistische kranten waren - begrijpelijk ook voor uitgesproken 'politieke' strijdbladen - niet zelfbedruipend. In tegenstelling tot de socialistische beweging kon de anarchistische beweging die hoofdzakelijk op 'politieke', ideologische grondslag recruteerde, niet bogen op coöperaties. Organisatie was voor de anarchisten enkel toelaatbaar

in de vorm van een tijdelijke, vrijwillige vereniging met het oog op de verwezenlijking van heel concrete doelstellingen. De anarchistische organisatie was op alle niveaus erg informeel opgevat: binnen de groepen zelf, tussen de groepen onderling, regionaal en zeker nationaal.

Statuten, toelatingsvoorwaarden, bijdragen zoals in de tijd van de Internationale waren uit den boze. De beweging beperkte zich tot enkele regio's (en dan vooral Brussel, Verviers, Luik) en leed tegelijk aan particularisme. In tegenstelling tot Frankrijk en Nederland bijvoorbeeld kon de Belgische beweging geen (kleine) burgers met voldoende middelen en/of persoonlijkheid aantrekken om bij gebrek aan organisatie toch een regelmatig verschijnende pers te waarborgen. In haar antiburgerlijkheid en zelfs anti-intellectualistisch 'ouvriërisme', kenmerken die de Franse en de Nederlandse beweging veeleer vreemd waren, refereerde de beweging - overigens voor een deel terecht - aan de Eerste Internationale. Het organisatorisch minimalisme was mede ingegeven door de semi-clandestiniteit waarin de anarchisten moesten werken. De minimale organisatie zorgde inderdaad voor een zekere anonimiteit. Dit verhinderde echter niet dat de anarchistische beweging door haar organisatorische en financiële zwakte waaraan de informele structuur in belangrijke mate schatplichtig was, een gemakkelijk slachtoffer werd van het politieel en gerechtelijk optreden. De door de overheid ingezette middelen bleken afdoende: intimidatie van drukkers en eigenaars van vergaderlokalen, uitwijzing van vreemdelingen, inbeslagneming van drukpers en administratie en, niet te vergeten, een behoorlijke reeks veroordelingen. De politie minder, het gerecht zeker legden in hun bestrijding van het anarchisme een vastberadenheid aan de dag die de vergelijking met Frankrijk en tot op zekere hoogte ook Duitsland zeker kon doorstaan. De al meer gestructureerde revolutionair-syndicalistische beweging zou dat na de eeuwwisseling evenzeer ondervinden. De Belgische rechtspraak liet maar weinig ruimte voor het revolutionair en in het bijzonder het antimilitaristische discours. In dat opzicht betekende de wet Devolder van 1887 hooguit een uitbreiding van het juridische arsenaal dat door een aantal decreten van kort na de Belgische onafhankelijkheid al erg goed gestoffeerd bleek te zijn.

Met de sociale beroering van 1886 kreeg het anarchisme, zijns ondanks, voor het eerst grote ruchtbaarheid - zij het in de brede, oneigenlijke zin van wanorde en bandeloosheid, zoals sociale onlusten ook voor het bestaan van de anarchistische beweging werden afgedaan. Voor de conservatieve pers was een en ander een aanleiding om socialisten en anarchisten over dezelfde kam te scheren. Bij de socialisten leidde dit tot een dubbele reactie. Om te beginnen wezen ze op de fundamentele maatschappelijke oorzaken van het anarchisme, op de verantwoordelijkheid van de gevestigde orde. Het socialisme en meer speciaal het algemeen stemrecht gold dan als remedie tegen het anarchisme. Tegelijk distancierden ze zich van het anarchisme dat

33 Ook niet na de studies van M. Liebman (1979) en A. Mommen (1980).

ze associeerden met conservatisme en ook politieprovocaties. Met hun egoïstisch individualisme, hun liberalisme bijna, speelden de anarchisten volgens de socialisten in de kaart van de conservatieven. Het anarchisme ging door een onhistorische gedachtegang voorbij aan de noodzaak om bij het volk eerst een gemeenschapsgevoel te ontwikkelen. De anarchie was een mooie utopie, die echter onbruikbaar was in de dagelijkse strijd. De anarchisten tenslotte berokkenden meer kwaad aan het socialisme dan aan het kapitalisme. Koren op de molen van de socialisten bij hun herleiding van het anarchisme tot politieprovocaties, vormde in 1889 het proces van het zogenaamd groot komplot waaruit de vergaande infiltratie van de staatsveiligheid in de Parti Socialiste Républicain bleek. Het dient evenwel gezegd dat we geen ernstige aanwijzingen van infiltratie van de politie in de anarchistische beweging vonden. Overigens leken de politiediensten niet zo snel van de Pourbaix-kater te bekomen. Met de aanslagen van de jaren 1892-1894 vond het gewelddadige imago van het anarchisme onomkeerbaar ingang. Voor de anarchistische beweging viel daar niet tegen op te tornen.

Op een georganiseerde wijze ingrijpen in het revolutionaire proces lag allicht nooit in de bedoeling van de Belgische anarchisten. Enige nuancering van wat Lösche als vierde kentering van het anarchisme ziet, met name de voluntaristische opvatting van de revolutie, is hier op haar plaats. Het groot geloof van de anarchisten in de onvermijdelijke en zelfs spoedige komst van een sociale revolutie verhinderde niet dat ze de revolutie - ondanks een zekere ambivalentie - in de eerste plaats als een fataliteit van het historisch proces beschouwden. Daarbij kwamen ze vaak dicht in de buurt van marxistische opvattingen ter zake. In het algemeen bleek uit een en ander die typisch vrijzinnige tendens tot ver(natuur)wetenschappelijking van het eigen optreden.

De sociale onrust van 1886 en de daaropvolgende grote stakingsbewegingen die uitgroeiden tot algemene stakingen voor het algemeen stemrecht, deden de revolutie nagenoeg honderd jaar na 1789 wel bijzonder nakend lijken. De algemene staking als revolutionair medium won in de anarchistische visie opnieuw aan belang, ook al ging het nu om een algemene staking met politieke doeleinden. In samenhang daarmee werd de noodzaak van een toenadering tot de massa van de arbeiders, alsook van meer coördinatie in de eigen beweging beklemtoond. Meer dan louter propagandistische activiteit impliceerde dat evenwel nog altijd niet.

De jaren 1891-1894 hielden voor de Belgische anarchistische beweging een eerste bloeiperiode en tegelijk een reeks nederlagen in. De beweging beleefde een duidelijke groei. Om te beginnen vonden ze een toenemende bijval bij jongeren. Er waren anarchistische jongerengroepen actief in Brussel, Luik, Verviers en Antwerpen en de Socialistische Jonge Wachten van Brussel, St-Joost-ten-Node en andere Brusselse gemeenten, maar ook

Mechelen bleken bovendien niet ongevoelig te zijn voor de anarchistische ideeën. Vooral het belang van de Brusselse SJW mag niet onderschat worden. De Jonge Wachten van Brussel waren erg bedrijvig en stonden mede in voor de publikatie van de nationale bladen. Dat nam niet weg dat ze met hun antiparlementair, revolutionair en doorgedreven antimilitaristisch standpunt binnen de Nationale SJW-federatie in een minderheidspositie verkeerden. In Vlaanderen, in het bijzonder Mechelen, maar ook in Brussel vormde de SJW zeker een voedingsbodem voor het anarchisme. In Brussel, Verviers, Luik bleek het anarchisme ook in vrijdenkerskring een voet in huis te hebben en in de twee eerste steden ontplooiden de anarchisten tevens een culturele werking. Dan leek de vakbeweging nog het terrein waar ze het minst invloed konden uitoefenen. In de eerste helft van de jaren negentig legden de anarchisten ten slotte de 'territoriale' basis voor hun verdere actie. Brussel bleef vooralsnog het centrum van de beweging. In Wallonië kregen de anarchisten behalve in Verviers en Luik voet aan de grond in Charleroi en in mindere mate in de Centre en zelfs in de Fagne. In Vlaanderen groeide het 'sporadisch' anarchisme van de jaren tachtig in Antwerpen en Gent uit tot een constante, waarbij Mechelen de eerste twee steden zelfs overvleugelde en ook andere centra tijdelijk werden aangestoken.

In 1893, in de hitte van de strijd voor het algemeen stemrecht leken de Brusselse pogingen te slagen om te komen tot een revolutionaire frontvorming, althans aan Vlaamse zijde. Het verloop van de stemrechtscampagne met haar nadruk op het parlementair spel en partijdiscipline, het onvolkomen stemrecht dat uiteindelijk uit de bus kwam gaven in Vlaanderen aanleiding tot een antipolitieke, revolutionaire dissidentie binnen de BWP. Vertegenwoordigers uit Antwerpen, Boom, Willebroek, Mechelen, Leuven kwamen tot driemaal toe in congres bijeen met Brusselse dissidenten (Jonge Wachten en andere) en anarchisten. Van de Revolutionaire Socialistische Partij die de congresgangers voor ogen hadden, kwam in de praktijk echter niets in huis. De dissidentie, die onder meer in de Antwerpse Wacht ideologisch niet zo diepgaand bleek te zijn, bleef beperkt. Tegelijk verkeerde de Franstalige anarchistische beweging in ademnood. De anarchisten hadden de voorbije jaren een tot dan ongeziene propagandistische inspanning geleverd in de hoop aan de algemene stakingen voor het algemeen stemrecht een revolutionaire wending te kunnen geven. Voor hen betekende het algemeen meervoudig stemrecht in 1893 en de socialistische intrede in de Kamer in 1894 ontegenzeggelijk een nederlaag. De beweging ondervond bovendien de terugslag van het terrorisme in binnen- en buitenland.

De aanslagen te Luik in 1892 waren eigenlijk minder verbazingwekkend dan bijvoorbeeld die te Parijs. De Luikse redenaars hadden hun explosief temperament nooit onder stoelen of banken gestoken en de springstoffen waren in het mijnbekken ruim voor handen. De Luikse terroristen

onderscheidden zich overigens fundamenteel van hun buitenlandse tegenhangers door hun groepsgewijze en onbloedige aanpak. Dat neemt niet weg dat in België net zo goed als in Frankrijk de terroristische acties een verlate echo waren van een propagandistisch concept dat binnen de beweging al een tijdje grondig ter discussie werd gesteld. Deze terroristische opstoot was het resultaat van een spiraal van politionele en gerechtelijke actie en navenante anarchistische reactie; een spiraal die bovendien nog versterkt werd door de regelrechte bompsychose die in de media geschapen werd, alsook door het toenemende gevoel van isolement bij de anarchisten. De gezamenlijke vijandschap van pers, politie, socialisten deed de anarchisten de rangen sluiten. Een gevoel van solidariteit met de bommengooiers zorgde in de anarchistische pers voor een tijdelijk eerherstel indien niet van de propaganda van de daad, dan toch van de propagandisten zelf.

Zeker een figuur als de Luikenaar Moineau die naar voren trad als een moedige, onbaatzuchtige en geenszins blinde wreker, leende zich voor het martelaarschap en noopte zelfs de socialistische pers tot nuancering. Dat laatste wees er mogelijk op dat Moineau cum suis in arbeiderskringen op een zekere sympathie konden rekenen. Het terrorisme was in België een Luikse aangelegenheid en stootte onder meer in Brussel op de nodige bedenkingen. Er werd gewaarschuwd voor een mogelijke vervreemding van de arbeiders. Het geweld mocht niet gepersonaliseerd worden, noch onschuldige slachtoffers maken; enkel het collectieve geweld tegen de instellingen was te rechtvaardigen. De Belgische anarchisten hoedden er zich evenwel voor hun meningsverschillen te zeer te laten blijken; alvast voor de buitenwacht werden de gelederen gesloten. Hoe dan ook, het gerechtelijk optreden onthoofdde de Luikse beweging en - belangrijker nog - maakte de anarchistische pers, die zich toch bepaald lankmoedig had getoond tegenover de terroristen, monddood. Meteen ontbrak elk forum om het belangrijke debat dat eerder hoofdzakelijk door toedoen van de Brusselaars was ingezet, een verlengstuk te geven.

In de eerste plaats liep de discussie over de concrete uitwerking van de 'terugkeer' naar de arbeidersbeweging en dan vooral de vakbonden ten aanzien van Frankrijk jaren vertraging op. Bovendien werd ook het gesprek over de anarchistische organisatie - "entente" in het anarchistisch spraakgebruik - grotendeels gestaakt. De beoogde samenwerking betrof weliswaar enkel de propaganda, de ontwikkeling van een landelijk blad vooral, en gold zeker geen georganiseerde interventie in het revolutionaire proces. Van belang was evenwel de optie om deze samenwerking enigszins te structureren en niet alleen van goede wil en inzet te laten afhangen. De bescheiden resultaten die einde 1892 met de principiële goedkeuring van een nationale federatie werden geboekt, waren wel erg efemeer. Twee jaar later bleef er al niets van over.

Inmiddels bewerkstelligden de socialisten op internationaal en nationaal vlak een maximale scheiding met de anarchisten. Het Brusselse congres van 1891 vormde een etappe in het proces van uitsluiting van de anarchisten op de internationale socialistische congressen, dat in Londen in 1896 definitief haar beslag kreeg. Op nationaal vlak vormde de betrekkelijke gastvrijheid van de Luikse socialistische beweging ten aanzien van de anarchisten een uitzondering en zelfs aan deze openheid kwam ten gevolge van de aanslagen voorlopig een einde. In 1893 bracht de BWP ook voor het eerst een brochure uit over (tegen) het anarchisme; de partij nam het anarchistisch gevaar blijkbaar ernstig.

In Frankrijk had het terrorisme niet alleen tot repressie geleid, maar vormde het een essentieel aspect van de aantrekkingskracht die van het anarchisme in de jaren negentig op de culturele avant-garde uitging: "Qu'importe l'acte, pourvu que le geste soit beau!" In België vermochten de anarchisten de avant-garde - althans de Franstalige - minder te bekoren. Eekhoud, Verhaeren en anderen koketteerden in Parijs met het anarchisme, maar bezochten in Brussel het Volkshuis. Dit grote verschil tussen Frankrijk en België had zowel met de socialisten als met de anarchisten in beide landen te maken. In tegenstelling tot Frankrijk was het socialisme in België niet versnipperd over verschillende partijen en kon het bovendien bogen op een belangrijke inbreng van kunstzinnige burgers. De Belgische anarchistische beweging van haar kant miste uitstraling, miste aantrekkelijke figuren. Het was een uitgesproken proletarische beweging van arbeiders uit ambachtelijke en industriële sectoren. Haar zelfbeeld was navenant. De antiburgerlijke houding die daarmee gepaard ging, werd gevoed door het 'reformisme' van de BWP. De anarchisten achtten 'burgerlijke' elementen in ruime mate verantwoordelijk voor dit reformisme. Deze 'schadelijke krachten' waren zowel binnen (Vandervelde e.a.) als buiten de BWP (de progressieve liberalen) werkzaam. De wijze waarop de socialistische leiding en de progressisten de algemene staking van 1893 'beheersten' vormde van dit 'burgerlijk reformisme' een voorlopig hoogtepunt.

De komst van de Franse sterintellectueel en anarchist Elisée Reclus in 1894 als gasthoogleraar aan de Brusselse universiteit, zorgde niet voor het boegbeeld waaraan de plaatselijke beweging in vergelijking met zusterbewegingen duidelijk nood had. Reclus' ideaal van individuele morele en intellectuele verheffing was moeilijk te verzoenen met de doordeweekse actie van een proletarische anarchistische beweging, waarvan het de grote bekommernis was de arbeiders uit de invloedssfeer van de parlementaire socialisten te houden. Het revolutionaire ongeduld, de kleinere kantjes van dergelijke 'politieke' strijd waren de integrale revolutie in de geesten die de ouder wordende wetenschapsman Reclus voorstond, vreemd. De Belgische anarchisten konden dan ook niet profiteren van de sympathiebeweging die op

gang kwam na de verdaging van de cursus van Reclus en die uiteindelijk uitmondde in de stichting van de dissidente Université Nouvelle. De belangstelling van deze vrijzinnige, burgerlijke, intellectuele kringen gold in de eerste plaats de figuur van Reclus en zijn verheven ideaal - het anarchisme was dan hooguit een heerlijke utopie voor later - maar zeker niet de activiteit van de plaatselijke anarchistische beweging. De ontknoping van de zaak Reclus vormde in de ogen van de Belgische anarchisten een nieuwe illustratie van het 'burgerlijk reformisme'. Antiburgerlijkheid en anti-intellectualisme kwamen dan erg dicht bij elkaar te liggen.

In Vlaanderen lagen de kaarten enigszins anders. Een aantal jonge vrijzinnige en kunstminnende flaminganten uit Brussel en Antwerpen waren geenszins gecharmeerd van het Belgische socialisme. De avant-gardebladen *Van nu en straks* en *Ontwaking* openden daarentegen - op zijn Frans - hun kolommen voor het anarchistische gedachtengoed. Die intellectueel-anarchistische stroming bleek geen eendagsvlieg te zijn, maar bleef wel grotendeels gescheiden van de 'proletarische' beweging. 'Vlaams' ook in eerste instantie was de antiparlementaire tot zelfs revolutionaire dissidentie waartoe het onvolkomen resultaat, alsook het verloop van de campagne voor het algemeen stemrecht aanleiding gaf. Op sommige plaatsen groeide die dissidentie uit tot een koppige anarchistische oppositie. In Antwerpen, Gent, Leuven kwam dit uiteindelijk neer op een uitzichtloze strijd. In Mechelen ontwikkelde zich een vrij sterke anarchistische tendens, die de socialisten behoorlijk wat weerwerk bood. Deze stad zou tot aan de Eerste Wereldoorlog zowat het brandpunt vormen van het anarchisme in Vlaanderen.

De anarchistische beweging die in Vlaanderen door de dissidentie binnen de BWP gevoed werd, ging aan het ontstaan van het vrije socialisme in Nederland enkele jaren vooraf. In uitstraling echter moest het Vlaamse anarchisme, en het Belgische anarchisme in het algemeen, zeker onderdoen voor het Nederlandse vrije socialisme. Hun socialistische voedingsbodem verschilde dan ook grondig. In vergelijking met de Sociaal-Democratische Bond, waaruit in Nederland het vrije socialisme ontstond, was de BWP een monolithisch blok waarvan de tactiek al grotendeels was uitgeklaard. In Nederland dan weer speelde het charisma van Domela Nieuwenhuis een belangrijke rol in de massale overstap naar het vrije socialisme. De diepere gronden van deze uiteenlopende evolutie zijn moeilijk aanwijsbaar.

In Wallonië, in Luik in de eerste plaats, deed zich met een zekere vertraging, maar meteen veel sterker dan in Vlaanderen een reactie voor tegen parlementarisme en partijdiscipline in de BWP. Het leek alsof aan elke bloeiperiode van het anarchisme een incubatieperiode moest voorafgaan. Met de intrede van de socialisten in de Kamer der Volksvertegenwoordigers ging de BWP duidelijker dan ooit de parlementaire toer op. Een logisch uitvloeisel van deze oriëntering was dat de partij zich volop begon te mengen in de strijd

om de evenredige vertegenwoordiging. Met dergelijk kiesstelsel zouden de liberalen als go-between tussen conservatieven en socialisten kunnen blijven bestaan, maar tegelijk zou het op termijn elke coalitie overbodig maken. De parlementaire politiek leidde tot een verstrakking van de partijtucht. Zo besliste de Luikse federatie dat leden van de partij niet meer openbaar in de contramine mochten gaan met socialistische verkozenen of progressistische bondgenoten. Dit initiatief stootte op de kritiek van comitélid dokter Lucien Hénault. Het was een voorbode van nakende onenigheid. Inmiddels hadden een aantal liberalen met de meerderheid de invoering van een evenredige vertegenwoordiging goedgekeurd zonder daar zoals overeengekomen de eis van het algemeen stemrecht aan te koppelen. De socialistische leiding had daar tot verbazing van heel wat aanhangers echter geen strijdpunt van gemaakt.

In de zomer startte Hénault de publikatie van *Le Réveil des travailleurs* dat steeds meer uitgesproken anarchistische standpunten zou vertolken en zeker in het Luikse een serieuze weerklank vond. Onder impuls van Hénault werd ook de Cercle d'Etudes Sociales opgericht die in de de gebouwen van de coöperatie La Populaire bijeenkwam. Deze initiatieven werden ernstig genomen, getuige daarvan de dringende oproep van de Algemene Raad in mei 1901 aan de federaties om wie van zijn partijlidmaatschap gebruik maakte om de beginselen, het programma en de tactiek van de BWP aan te vallen, resoluut uit te sluiten, alsook om geen zalen meer ter beschikking te stellen voor anarchistische sprekers. In Luik zelf hadden de parlementariërs het pleit evenwel nog niet gewonnen. Er kwamen twee algemene vergaderingen aan te pas vooraleer het dwingend advies van de Algemene Raad, dat in het bijzonder Lucien Hénault viseerde, in 1902 een verlengstuk kreeg op het Luikse regionale vlak. De beslissing was des te duidelijker: het Parlement, het algemeen stemrecht vormden essentiële actiemiddelen van de partij; elke tegenspraak daarvan in het openbaar diende de uitsluiting tot gevolg te hebben. Een belangrijke minderheid stemde tegen, maar nooit voordien was het anarchisme in België zo officieel door de BWP gebrandmerkt.

Uit de hele controverse bleek uitdrukkelijker dan ooit de grote spanning in het charter van Quaregnon, het ontbreken van elke 'strategische' band tussen enerzijds de behoorlijk revolutionaire beginselverklaring en anderzijds het pragmatische hervormingsprogramma. Het was dat laatste dat in praktijk de strategie van de partij bepaalde, daarin lag de strategie impliciet besloten, ook al kon de beginselverklaring het tegendeel doen vermoeden. De hele zaak bracht bovendien wel bijzonder duidelijk het gebrek aan theoretische discussie binnen de partij aan het licht. Het Belgisch socialisme - inbegrepen het anarchisme - schitterde niet door zijn 'diepgang'.

De uitsluiting nam niet weg dat vooral in Luik het anarchisme weer opfleurfde. Sinds de eeuwwisseling was dan ook weer het debat op gang

gekomen over de organisatie van de beweging en de oriëntering naar de vakbonden. Met enige vertraging vielen eindelijk de eerste resultaten te noteren. Meteen werd de beweging ook weer radicaal aan haar beperkingen herinnerd. In 1905 vormde de crisis waarin het gezaghebbende blad *L'Insurgé* verkeerde, de onmiddellijke aanleiding om de Groupement Communiste Liberaire te stichten. Na de voorgaande schuchtere pogingen om een federatie te vormen, ging het om een wel erg vergaand organisatorisch experiment, dat het propagandistische vlak al vlug oversteeg. Met zijn beginselverklaring, statuten, toelatingsvoorwaarden, contributie, comité, secretaris-generaal stond de GCL ver af van de libertair-communistische orthodoxie die met de teloorgang van de Eerste Internationale op het stuk van organisatie opgeld had gedaan. Thonar wou zijn organisatie nochtans enkel openstellen voor de libertaire communisten; zij moest vooral voor de syndicalisten onder hen voor de nodige ideologische herbronning zorgen.

Met dit initiatief plaatsten de Belgen zich bij de Duitsers aan de spits van de organisatiegerichte anarchisten in Europa. Zij lagen bovendien mede aan de basis van het internationaal anarchistisch congres van 1907 in Amsterdam en van de Internationale die daar gesticht werd. De GCL zelf mocht echter het internationaal congres niet meer meemaken; de Internationale was overigens ook geen lang leven beschoren.

De GCL faalde tot zelfs in zijn oorspronkelijke doelstelling, namelijk het verzekeren van een landelijke periodieke pers. Financieel lukte dit niet, maar ook redactioneel niet. Persoonlijke en tactische tegenstellingen kwamen in de openbaarheid. Voor een meerderheid van de Belgische anarchisten bleek de GCL ideologisch en praktisch te hoog gegrepen. De groep die overbleef kon het ambitieuze initiatief noch financieel noch organisatorisch dragen. De onderneming van Thonar ging ten onder aan een te voortvarende hang naar zelfbevestiging, een gebrek aan allure en bureaucratische trekjes. De GCL deed uiteindelijk meer kwaad dan goed. Ze lokte bij de Belgische anarchisten een organisatie-vijandige reactie uit die mede gevoed werd door persoonlijke tegenstellingen en een generatieconflict. Tegelijk liet zich een oud zeer gevoelen. In 1909 lokte de zaak Hartenstein een diepgaande controverse uit over illegalisme (en terrorisme) en werkte de verwijdering binnen de beweging in de hand. De volgende pogingen tot federatie zouden nog maar weinig om het lijf hebben.

De afloop van de algemene staking van 1902 vormde na 1893 voor de anarchisten de definitieve bevestiging dat een algemene staking met politieke doeleinden maar weinig revolutionaire mogelijkheden bood. Terzelfdertijd groeide echter het geloof in de revolutionaire economische algemene staking. Het voorbeeld van de Franse CGT werkte hier inspirerend, alsook in eigen land - in 'negatieve' zin - het socialistisch streven naar centralisatie van de vakbeweging. Over de concrete modaliteiten van een anarchistische actie in

de vakbonden was evenwel het laatste woord nog niet gezegd. De principiële revolutionaire opstelling van de anarchisten bleef een tussentijds actieprogramma bemoeilijken. De verbinding tussen het dagelijks vakbondswerk en het verre revolutionaire ideaal bleek in praktijk niet zo vanzelfsprekend te zijn. Toch leken de voorstanders van een effectieve deelname aan de vakbeweging het meer en meer te halen van de 'orthodoxen' die met een toetreding tot de bonden vooral progagandistische intenties hadden.

Het debat over de syndicale oriëntering kreeg uiteindelijk zijn beslag. In 1905 werd ook in België een Confédération Générale du Travail gesticht. De organisatie steunde hoofdzakelijk op twee bescheiden pijlers: de Fédération Syndicale Révolutionnaire des Mineurs du Bassin de Charleroi en de Luikse interprofessionele Fédération du Travail die mijnwerkers, houtbewerkers en nog enkel andere beroepsgroepen omvatte. De deelnemende bonden hadden diverse redenen om afstand te nemen van de BWP. Om te beginnen wezen ze een politieke bevoogding van de vakbeweging af. Ze verzetten zich tegen haar centralisatie en de daarmee gepaard gaande organisatie op meervoudige grondslag. Dit alles kon de strijdbaarheid van de vakbeweging alleen maar aantasten. De revolutionaire mijnwerkersbonden meer bepaald toonden zich teleurgesteld over de resultaten van het parlementair initiatief inzake sociale hervormingen.

De nieuwe vakbondskoepel beoogde de vereniging van alle arbeiders op louter economische grondslag, maar dat belette niet dat zij tegelijk hun integrale ontvoogding voorstond. In die zin moest het antimilitarisme dat *L'Action directe*, het orgaan van de CGT, predikte onder meer begrepen worden. Op zijn Frans werd enkel voor de propaganda een centrale kas opgericht. Men koesterde geen enkel vertrouwen in het parlement: enkel directe actie vermocht sociale hervormingen af te dwingen. Zo poogde de Confédération - tevergeefs - in 1906 en 1907 met haar campagne voor de achturedag de socialistische mijnwerkersfederatie ertoe te brengen een algemene staking uit te roepen.

Niet onterecht beriep deze revolutionair-syndicalistische stroming er zich op in de lijn van de Eerste Internationale van het einde van de jaren 1860 te werken. De CGT hield het niet lang vol; ze leek maar weinig aangepast aan de Belgische situatie van na de eeuwwisseling. Een vermoeden van 'onaangepastheid' rijst overigens ook ten aanzien van de Eerste Internationale zelf, waarvan het succes ondanks de grote weerklank maar van korte duur was.

Gerechtelijke vervolgingen legden een zware financiële en organisatorische hypotheek op de revolutionaire mijnwerkersfederatie van Charleroi en meteen op de hele CGT. In 1907 werd de organisatie de facto ontbonden door de opslorping van haar bonden door het nieuwe apolitieke,

maar ook onrevolutionaire Belgisch Vakverbond. Dit Vakverbond was - zeer kort samengevat - geboren uit de weerstand van de Antwerpse diamantbewerkerbond tegen een te sterke binding van de vakbeweging met de BWP, wat echter geenszins betekende dat zijn leiders de politieke actie van de BWP niet genegen waren. Maar ook het Belgisch Vakverbond zat al vlug op een dood spoor, met name toen bleek dat de neutrale vakbeweging van Verviers niet wilde volgen.

De revolutionair-syndicalistische stroming die in de CGT tot uiting was gekomen, werd gedragen door anarchisten. Maar zelfs deze 'informele' beweging ontsnapte niet aan een 'ideologische tegenstelling' tussen 'top' en 'basis'. Daarbij kwam dat naarmate de anarchisten in de bonden tactisch enig succes leken te boeken, de discussie in de anarchistische beweging over de modaliteiten van de vakbondsactie oplaaide. Het debat was eerder al op internationaal niveau gevoerd. Orthodoxe anarchisten schatten de vakbeweging louter tactisch naar waarde, als een forum voor de verkondiging van het integrale anarchistische gedachtegoed, dat de louter economische klassenstrijd ver oversteeg. De syndicale organisatievorm beantwoordde niet aan het anarchistisch ideaal en kon zeker niet als de grondslag van de toekomstige maatschappij worden beschouwd. De revolutionaire syndicalisten daarentegen zagen in het anarchisme essentieel een arbeidersbeweging, waarin de vakbond centraal stond. Hoe dan ook, de anarchistische beweging leek er maar niet in te slagen de ambivalentie te overstijgen die er bestond tussen haar integraal, universeel ideaal aan de ene kant, én haar impliciete doelgroep de arbeiders, haar impliciet zelfbeeld ook van een beweging van arbeiders aan de andere kant. Dat was een probleem waar de anarchisten overal mee worstelden en verklaarde geenszins waarom de anarchistische wending naar de vakbeweging in België zo weinig succesvol was in vergelijking bijvoorbeeld met Frankrijk. We blijven er voor een goed deel het raden naar hebben.

Het terrein leek nochtans geschikt in die zin dat binnen de BWP de vakbeweging een betrekkelijk zwakke schakel vormde. In Frankrijk leek de aanwezigheid van de anarchisten in de bonden echter sterker te zijn dan in België. Frankrijk had in elk geval meer traditie op dat vlak. Dit had voor een deel te maken met de versnippering tot 1905 van de socialisten over diverse partijen. Dat een en ander een afspiegeling zou zijn van een Franse anarchistische beweging die relatief sterker stond dan haar Belgische zusterbeweging, daarvan zijn we niet zo overtuigd. Wel beschikten de Franse anarchisten in figuren als Pelloutier en Pouget - op zich ook exponenten van een langere anarchistische vakbondstraditie - over gezaghebbende anarcho-syndicalisten, die in België hun gelijke niet vonden. De anarchistische pers ondervond in België ook langer de naweeën van het terrorisme. Dat maakte dat de discussie over de actie binnen de vakbeweging extra vertraging opliep.

Bovenal vormden in Frankrijk de zogenaamde bourses du travail blijkbaar een gunstige biotoop voor het revolutionaire syndicalisme. De Belgische vakbeweging had niet die plaatselijke, interprofessionele inslag en kwam ondanks een vroege industrialisering overigens pas laat echt tot ontwikkeling. Fundamenteel lijkt het uitblijven van het algemeen stemrecht als verklaring van de onderschikking aan de politiek én van de late groei van de vakbeweging in België. In Frankrijk bestond dat argument voor een politieke binding van de vakbeweging al sinds 1848 niet meer. Bovendien had onder meer het Panamaschandaal er een bijzonder antipolitiek klimaat geschapen. De stelling dat de CGT de typische syndicale uitdrucksvorm was van een pas laat geïndustrialiseerd Frankrijk en als dusdanig niet aangepast aan het vroeg geïndustrialiseerde België, dient zeer gerelativeerd. Er blijven hoe dan ook veel vragen. Dit laat zich ook verklaren door het ontbreken van ernstige studies over de vakbeweging in België vóór 1914.

Te midden van de gehele malaise waarin de anarchistische en de revolutionair-syndicalistische organisatiepogingen verkeerden, kozen de oudgodienden Thonar en Chapelier voor een revolutionair-syndicalistische frontvorming over de partijgrenzen heen. Dit kon de tegenstellingen binnen de anarchistische beweging alleen maar ten top drijven. Thonar slaagde ondanks toegevingen aan het parlementair socialisme evenwel niet in zijn pogingen om middels een soort georganiseerde tendens in de BWP binnen te raken. De Algemene Raad toonde zich nog altijd even beducht voor de infiltratie van anarchisten, of dit nu via specifieke anarchistische organisaties gebeurde of niet. Chapelier boekte meer succes met zijn toetreding tot de Brusselse bediendenvakbond waar hij zich tot een soort peetvader van Jacquemotte, de latere communistische voorman, opwierp. Jacquemotte en zijn bond werden de voortrekkers van de revolutionair-syndicalistische stroming die zich aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog binnen de BWP roerde.

Ondanks alles bleven de anarchistische groepen in de provincie een behoorlijke activiteit ontplooiën. Dat was het geval in Luik, maar ook in Vlaanderen waar sinds 1904 nagenoeg onafgebroken een anarchistisch blad verscheen. Op meer bescheiden schaal reproduceerde de beweging in Vlaanderen echter de onvolkomenheden van de Franstalige beweging. Tactische en propagandistische eenvormigheid was ver zoek. Mechelen bleef wel het centrum. De beweging had er een opvallende band met de vrijdenkersbeweging. Vooral in Vlaanderen bleek de vrijdenkerij vanaf de jaren negentig één van de bronnen waaruit het anarchisme putte. Typisch ook voor Mechelen was de onafhankelijke vakbeweging van houtbewerker. Informele contacten via de hoofdstad namen niet weg dat de taalgrens een extra handicap vormde bij de coördinatie van de anarchistische inspanningen. Daar liet zich het gebrek aan landelijke organisatie eens te meer voelen.

Nederlandstalige anarchisten in België waren dan ook veeleer afgestemd op Nederland, Franstaligen op Frankrijk, dat uiteraard wel ook voor de Vlamingen zijn internationale renomme behield. De anarchisten gaven bij dit alles geen blijk van interesse voor de Vlaamse kwestie, behalve de Vlaamsgezinde intellectuele anarchisten die zich achter August Vermeylens *Kritiek der Vlaamsche beweging* schaarden en wier tribune in de eerste plaats het Antwerpse *Ontwaking* was.

In Luik stortten de anarchisten zich in wat de eindstrijd zou blijken tussen het centralisme en het federalisme in de vakbeweging. Dit vormde het laatste hoogtepunt in het debat dat te Luik jarenlang, met hoogten en laagten, tussen anarchisten en socialistische bonden was gevoerd. Het werd een oud refrein. De Union des Syndicats die de Fédération du Travail had opgevolgd, kon niet optornen tegen de socialistische bonden. Een nieuwe losse anarchistische federatie werd door het gerecht om haar antimilitarisme, al weer, meteen halt toegeroepen. In 1913 kwam dan weer een nieuw, ditmaal meer revolutionair Belgisch Vakverbond tot stand dat vooral steunde op de Luikse interprofessionele Union en de Nationale Onafhankelijke Federatie van het Ameublement, Bouwvak en Aanverwante Vakken. Met deze laatste organisatie werd in deze sector door de onafhankelijke bonden nog vóór de socialistische een basis gelegd voor een industriële federatie.³⁴

In 1914 kwam voorlopig een einde aan het anarchistisch geploeter. De anarchistische beginselen kraakten onder het oorlogsgeweld van de naties. Uit de Russische revolutie werd de Communistische Partij geboren. Voor de suggestie van Maxime Steinberg dat het anarchisme mede een 'kweekschool' voor het communisme vormde, ontbreken doorslaggevende argumenten.³⁵ Thonar³⁶ en Chapelier kozen na de oorlog inderdaad voor de Communistische Partij, maar waren na 1908 nog nauwelijks representatief voor het Belgisch anarchisme te noemen. Chapelier ging overigens na enige tijd weer een meer onafhankelijke linkse toer op.³⁷ De medewerking van de Vlaamse anarchisten aan de nieuwe communistische beweging was van korte duur.³⁸ Ook in Luik hernam menig anarchist al vlug de vroegere vrijheid.³⁹ Anderen verdwenen van het politieke toneel; het was immers niet zovelen gegeven het revolutionair engagement langdurig vol te houden. Enkel een uitgebreid prosopografisch onderzoek, als dat al tot de mogelijkheden behoort, kan hier uitsluitel brengen.

Vast staat in elk geval dat de anarchistische beweging na de Eerste Wereldoorlog plaats moest ruimen voor de nieuwe Communistische Partij als

34 L. Delsinne (1936), 97, 153.

35 M. Steinberg (1971).

36 M. Simon-Rorive (1974), 46, 50, 88. Thonar was in de jaren dertig drukker van *Le Drapeau rouge*.

37 N. De Beule (1980), 210, 214; J. De Meur (1970), 59-60; D. Karolinski (1983), 9.

38 L. Reyntjens (1971), 182-186; J. Schildermans (1983), 1-3.

39 D. Karolinski (1983), 10-11.

belangrijkste uitvalsbasis voor kritiek ter linkerzijde van de BWP. De Communistische Partij genereerde op haar beurt dissidenten, de trotskisten die de anarchisten - nog meer dan vroeger in Luik en Brussel geconcentreerd⁴⁰ - ook al leken te overvleugelen. Uiterst-links leek in België erg gegroeid na de oorlog. De tijden waren danig veranderd voor het socialisme.

Aan de psychologische schets die Hamon van de anarchisten brengt, ontbreekt alvast één essentieel element: hun diepgewortelde afkeer van 'organisatie'. Deze aversie vormde als het ware een collectief trauma dat zijn oorsprong vond in de 'staatsgreep' die Marx en de zijnen omstreeks 1870 pleegden binnen de socialistisch-vrijzinnige familie ten koste van de daar heersende idyllische samenhang. Terloops: de Belgische sociaal-democraten dankten aan het tijdelijk handhaven van de socialistisch-vrijzinnige openheid eigen aan de Eerste Internationale ook hun trauma, namelijk de mislukking einde de jaren 1870 van enkele pogingen tot partijvorming én van de stemrechtbeweging. Die mislukking sterkte hen in hun streven naar boedelscheiding.

De principiële houding van de anarchisten tegenover organisatie beïnvloedde zwaar hun revolutionair concept. De revolutie was in die visie het produkt én van een historisch proces én van een abstracte, collectieve spontaneïteit, 'vrijheid'. Een soort ideologische kuisheid verbood de anarchisten georganiseerd tussenbeide te komen zolang de revolutie niet echt 'zelf' was uitgebroken. Op die wijze dreigden de anarchisten - in elk geval de Belgische - bij wijze van spreken niet zozeer revolutionairen in niet-revolutionaire situaties te worden (E. Hobsbawm) als wel niet-revolutionairen in (pre-)revolutionaire situaties.

Men kan zich dan ook afvragen in hoeverre de anarchisten in hun tactische en organisatorische onmacht gewapend waren om de socialistische les te lezen. Het is niet onze ambitie in deze bladzijden het cruciale reformisme-revolutie debat zijn beslag te geven, maar toch dit. Alvast het 'reële anarchisme' in Spanje tijdens de burgeroorlog bewees dat het concreter kon dan in België. Laten we bovendien ook niet vergeten dat, hoe ge vulgariseerd ook, diverse elementen van de anarchistische kritiek op de sociaal-democratie klassiek zijn in handboeken over politieke en organisatiesociologie. Overbekend in dat verband is de ijzeren wet van de oligarchie van Robert Michels. Dat diverse van zijn teksten in het Vlaamse intellectueel-anarchistische *Ontwaking* verschenen, is wellicht minder bekend. Dat Michels mettertijd in het vaarwater van het fascisme belandde, neemt niet weg dat zijn theorie in menige respectabele historische studie over het socialisme als een belangrijk referentiepunt geldt.

De slinger, om het met de idealistische termen van een opvatting van de geschiedenis als een eeuwig gevecht tussen vrijheid en onvrijheid uit te

40 D. Karolinski (1983); J. Schildermans (1983).

drukken, bewoog na de Eerste Wereldoorlog helemaal in de richting van onvrijheid. De nieuwe oppositie tegenover BWP, de Communistische Partij had als het ware geleerd van de 'fouten' van het anarchisme. Maar ook haar mogelijkheden bleken in de Belgische context beperkt en men kan zich afvragen in hoeverre dat niet mede te verklaren was door de communistische benadering van noties als organisatie en vrijheid. Mei 1968 leek een verzoening te brengen van marxistisch en anarchistisch gedachtegoed; wat had - terloops - dit intellectueel radicalisme overigens nog te maken met de anarchistische beweging? De communistische regimes in Oost-Europa lijken echter in hun val niet alleen het marxisme, maar ook de sociaal-democratie, zeg maar de hele 'linkerzijde' mee te sleuren. Nochtans zijn ook daar behartenswaardige ideeën over 'teveel staat' te halen. De neo-liberalen hebben ter zake de waarheid niet in pacht.

AFKORTINGEN

Ie aanl	rechtbank van eerste aanleg
AB	akte van beschuldiging
<i>AD</i>	<i>L'Action directe</i>
Adm	administrateur
AEL	Archives de l'Etat à Liège
AEM	Archives de l'Etat à Mons
AMSAB	Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging Gent
Antw	Antwerpen
AR	Algemene Raad
ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel
Ass	Hof van Assisen
AVL	Archives de la Ville de Liège
BE	Bureau des Etrangers
Beroep	hof van beroep
Bin	binnenlandse zaken
<i>BN</i>	<i>Biographie nationale</i>
Brab	Brabant
Brs	Brussel
BSP	Belgische Socialistische Partij
Buit	buitenlandse zaken
Burgem	burgemeester
BWP	Belgische Werkliedenpartij
CGT	Confédération Générale du Travail
Corr	correctionele rechtbank
<i>DBMOF</i>	<i>Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français</i>
<i>Déb</i>	<i>La Débâcle</i>
<i>DN</i>	<i>Le Drapeau noir</i>
<i>Em</i>	<i>L'Emancipateur</i>
<i>Fak</i>	<i>De Fakkell</i>
GC	Groupe Communiste
GCL	Groupement Communiste Libertaire
Gouv	gouverneur
<i>GS</i>	<i>La Guerre sociale</i>
Heneg	Henegouwen
<i>HL</i>	<i>L'Homme libre</i>

HW	<i>Het Vrije woord</i>
IEV	Institut E. Vandervelde Brussel
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam
Ins	<i>L'Insurgé</i>
IWV	Internationaal Werkliedenverbond
Jus	justitie
KP	Koninklijk Paleis Brussel
Lib	<i>Le Libéraire</i>
MA	Modern Archief
MBZ	Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken
Min	minister
Mis	<i>La Misère</i>
NDNM	<i>Ni Dieu ni maître</i>
Park	parket
Park-gen	parket-generaal
Pléb	<i>Le Plébéien</i>
Pol	politie
Polcom	politiecommissaris
POV	Provinciebestuur Oost-Vlaanderen
Proc Kon	procureur des Konings
Proc-gen	procureur-generaal
RAB	Rijksarchief Beveren
RDT	<i>Le Réveil des travailleurs</i>
Rév	<i>Le Révolté</i>
Rijksw	rijkswacht
RJW	Revolutionaire Jonge Wacht
SAA	Stadsarchief Antwerpen
SAB	Stadsarchief Brussel
SAM	Stadsarchief Mechelen
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SJW	Socialistische Jonge Wacht
SP	Sûreté Publique
Staatsv	staatsveiligheid
ULB	Université Libre de Bruxelles
Verv	Verviers
Vrpol	vreemdelingenpolitie

BIBLIOGRAFIE

I. Onuitgegeven bronnen

INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS
AMSTERDAM

Dave V.

Correspondentie : P. Fluse, J. Moineau, P. Schleich, B.P. van der Voo

Domela Nieuwenhuis F.

II. Correspondentie

c. Correspondentie aan F. Domela Nieuwenhuis

IIC2 K. Beerblock, G. Bus, E. Van Beveren

IIC7 P. D'Hoedt

IIC12 A. Lootens

IIC13 B.J. Penning

IIC16 W.K. van der Veer, B.P. van der Voo

Gross J.

Correspondentie : A. Danesi, L. Dumesnil, C. Hautstont, Elisée Reclus

Honig P.J.

Onuitgegeven memoires : P. STRANGER. *De zaaiers. Biografische schetsen en beelden uit het sociale leven. Een boek van strijd, liefde en leed.*

Liège. Affaires des anarchistes, 1892.

Nettlau M.

Belgien. 2. Libertaire Drücke usw. 1885-

Correspondentie : O. Berger, E. Chapelier, H. Day, P. Flaustier, R. Fraigneux, P. Gille, J. Hautstont, C. Hautstont, Le Rétif, J. Mesnil, Elisée Reclus, V. Ressler, G. Thonar, H. Fuss-Amoré

Peukert J.

Correspondentie : J. Coutant

Ramus P. (pseudoniem van R. Grossman)

Correspondentie : P. Gille

STADSARCHIEF ANTWERPEN

Modern Archief

27/6 Algemeen bestuur. Allerlei zaken 1896-1908, 5 en 5bis, 23° : Ferrerzaak

541/7 2e bureau. Veiligheid, onlusten, werkstakingen 1893, 1897-1901

RIJKSARCHIEF BEVEREN

Hof van Assisen Antwerpen

30-6-1893 J. Engels, M. Anthonissen e.a.

15-6-1894 M. Anthonissen en J. Kocx

Rechtbank van Eerste Aanleg Gent. Griffie

1894 : 86866 J. Drieghe (geseponeerd : 18-4-1894)

1895 : 89289 De Fakkel (geseponeerd : 12-3-1895)

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL

Frère-Orban W.

117 Notes sur le mouvement radical pour le suffrage universel 1869-1892

192 Le mouvement socialiste et anarchiste à Liège 1878-1888 (Rapport politiecommissaris Luik J. Mignon, 29-8-1888)

479 Lettres au sujet des grèves et troubles à Liège et Charleroi en 1886

Correctionele Rechtbank Brussel

Etiquette rouge

1886 : 765 A. Collignon, L. Herreboudt, E. Govaerts

1892 : 800 A. Longfils, F. Pintelon

Hof van Assisen Brabant

1886 : 1176/1930 F. Monier en E. Maheu, délit de presse

1889 : 1196/1987 P. Gille, délit politique

1892 : 1224/2058 A. Villeval, C. Reniers, F. Lanciers, F. Pintelon, délit de presse

1893 : 1227/2073 C. Reniers, délit de presse

1233/2079 A. Villeval, délit de presse

1894 : 1234/2082 P. Andries, offense envers le Roi

1234/2086 E. Chapelier, délits politiques; J.-B. Tordeur, H. Willems, délit de presse

1237/2095 V. Simonin, délit de presse

1895 : 1241/2115 C. Herkelboeck, H. Willems, délit de presse

1896 : 1244/2130 G. Debehogne, E. Chapelier, F. Monier, délit de presse

1900 : 1282/2201 J.B. Sipido, A. Meert, G. Peuchot, J. Meire, attentat contre le prince de Galles

1903 : 1295/2227 J. Mestag, délit de presse

1295/2229 A. Pauly, J. Robyn, M. Roman, délit de presse

1296/2230 G. Rubino, attentat contre le Roi des Belges

Hof van Beroep Brussel

Ile série Dossiers Correctionnels

1885 : 3484 E. Govaerts

1897 : 1065 V. Simonin

Hof van Beroep Brussel. Parket-generaal

210 Affaire Boutheilhe, anarchiste 1895

211 Affaire Etiévant, anarchiste 1898

215-216 Divers 1846-1909

220-237 Agitations politique et sociale, congrès, troubles, grèves, élections, attentats à la dynamite, etc. 1881-1914

238-239 Affaires J. Volders, L. Bertrand, A. Defuisseaux 1885-1895

240-244 Campagne pour le suffrage universel 1899-1903

Rechtbank van Eerste Aanleg Brussel. Parket

II. Fardes confidentielles, diverses affaires (2e bureau)

1893 : 720

IV. Saisies de journaux et de tracts révolutionnaires

95 Collection de journaux, 1886-1880

96 Id. 1892-1896
 97-98 Id. 1900-1903
 99-100 Id. 1906-1907
 101 Id. 1908; 2e semestre

Ministerie van Justitie. Bestuur van de Openbare Veiligheid.
 Vreemdelingenpolitie.

Algemene dossiers (Frans Bewind - 1914)

141 Anarchistes. Explosion d'une bombe à Ganshoren. Février 1883.
 142 Anarchistes étrangers non résidants. Procès-verbal d'interrogatoire.
 Renvoi 1883-1888
 143 Anarchistes, révolutionnaires, complots, attentats. Mesures à prendre
 à leur égard
 152 Dynamite 1881-1886
 704 Les anarchistes recevant une feuille de route ne seront plus invités à
 désigner la frontière, mais seront prévenus que s'ils se trouvent dans le
 pays après l'expiration du délai ils seront mis en état d'arrestation 1902,
 1908
 Individuele dossiers

INSTITUT E. VANDERVELDE BRUSSEL

L. Bertrand

Correspondentie : L. Pemjean

KONINKLIJK PALEIS BRUSSEL

Leopold II

2085 Propagande socialiste. Correspondance y relative 1884-1885, 1887-
 1888, 1893
 2086 Propagande socialiste. Brochures et affiches (et brochures anti-
 socialistes). Vers 1886

MINISTERIE VAN BUITENLANDSE ZAKEN BRUSSEL

Klassement B 186 Socialisme, anarchisme, grèves, mouvement social

STADSARCHIEF BRUSSEL

Politie

Vóór 1914 : Pol. 176, 177, 178bis, 178ter, 209, 211, 214, 215
 1914-1940 : D 175/292, D178/294
 Bureau des Etrangers. Individuele dossiers

ARCHIEF EN MUSEUM VAN DE SOCIALISTISCHE ARBEIDERSBEWEGING GENT

Lebrun G. (118)

Verslagboeken van de Algemene Raad en het Landelijk Bureau van de
 BWP 1892-1914

PROVINCIEBESTUUR OOST-VLAANDEREN GENT

Provinciaal Bestuur van Oost-Vlaanderen. 2e afdeling

7667 Evénements extraordinaires (grèves, meetings, incendies) 1897-
 1908

ARCHIVES DE L'ETAT A LIEGE

Province de Liège. Sûreté Publique

I. Manifestations (A), grèves (B), affaires diverses (C)
 XIII-XXV 1882-1898
 II. Manifestations, meetings et grèves
 I-XVI 1899-1914

ARCHIVES DE LA VILLE DE LIEGE

Police de la Ville de Liège. Bureau Administratif de Police

I. Sûreté Publique
 XXXIX-LXXI Manifestations (A), grèves (B) 1882-1914.

STADSARCHIEF MECHELEN

Modern Archief

Vak 18 Politie 1893 - 1894

ARCHIVES DE L'ETAT A MONS

Hof van Assisen Henegouwen

1897 : 2 E. Chapelier

1906 : 6 H. Fuss

1906 : 17 A. Brenez

1907 : 6 L. Preumont, A. Béguin, L. Kinif

1907 : 8 D. Voland

ARCHIVES NATIONALES PARIS

F/7/12905, d. 5

Procès des anarchistes de Liège, 1892. Explosion de bombes à Liège, 1894. Attentats contre le roi.

2. Periodieken¹

L'Action anarchiste. Retinne-Micheroux, Chession-Fléron, 1913.

L'Action anarchiste. Ukkel, 1914.

L'Action directe. Gilly, Herstal, Liège, 1905-1908.

L'Action ouvrière. Liège, 1913-1914.

L'Affranchi. Brussel, 1906-1914.

An-archie. Amsterdam, 1896-1898/1900-1902.

Anarchist. Den Haag, 1888-1895.

De Anarchist. Den Haag, 1895-1896/1899.

¹ We consulteerden de socialistische dagbladen *Vooruit* en *Le Peuple* slechts 'steekproefgewijs'. Voor *Vooruit* konden we ons daarnaast wel baseren op de aanwijzingen van Guy Vanschoenbeek die deze krant systematisch doorkeek. We danken hem hierbij nogmaals. Een mooie keuze uit de verslaggeving in *Le Peuple* en vele andere Franstalige kranten, waaruit we overigens ook nog steekproeven namen, vonden we bovendien in de archieven van de Brusselse politie en rechtbanken. De vermelde Franse, resp. Nederlandse anarchistische bladen raadpleegden we in principe enkel exhaustief voor de perioden waarin in België een Franstalige, resp. Nederlandstalige anarchistische pers ontbrak. Van de vele persreperatoria en catalogi die we op onze zoektocht doornamen, vermeldden we enkel de meest specifieke in onze bibliografie.

L'Anarchiste. Brussel, 1886.

L'An-archie. Elsene, 1898-1899.

L'Antipatriote. St-Gillis, 1892.

L'Antipatriote. St-Joost-ten-Node, 1894.

L'Armée nationale. Brussel, St-Gillis, 1892.

L'Avant-garde. Flémalle, Liège, 1908.

La Bataille. Namen, 1895-1902.

De Bloedwet. Gent, 1894.

Het Bouwvak. Le Bâtiment. Gent, Ledeberg, Mechelen, 1910-1912.

La Brochure. St-Joost-ten-Node, (1894).

Le Bulletin de la Fédération Révolutionnaire. Brussel, 1909.

Bulletin de l'Internationale Anarchiste. London, 1908-1910.

Bulletin de l'Internationale Libertaire. Herstal, 1906-1907.

Bulletin du Congrès anarchiste international. London, 1914.

Le Combat social. Brussel, 1909-1910.

Le Combat social. Brussel, 1912.

Le Communiste. Bosvoorde, 1907-1908.

Le Cri des opprimés. Charleroi, 1896.

Le Cri du peuple. Verviers, 1878-1879.

La Crosse en l'air. Jumet, 1906.

La Débâcle. St-Joost-ten-Node, 1893.

La Débâcle sociale. Ensival, 1896.

Le Défi. Lyon, 1884.

Le Démolisseur. Seraing, 1909.

Le Drapeau noir. Lyon, 1883.

Le Drapeau noir. St-Joost-ten-Node, 1889.

Le Drapeau rouge. Brussel, 1880.

Les Droits du peuple. Brussel, 1880.

L'Éducateur. Hodimont, Verviers, 1906.

L'Effort. Herstal, 1907.

L'Effort éclectique. Brussel, 1900-1901.

L'Émancipateur. Stokkel (St-Pieters-Woluwe), Charleroi, Couillet 1906.

L'Émancipateur. Liège, Jemeppe, Chession-Fléron, Retinne-Micheroux, 1910-1914.

L'Émancipation. Laken, 1901-1902.

En marge. Brussel, 1912-1913.

L'Étincelle. Brussel, 1892.

L'Exploité. Paturages, Jemappes, St-Joost-ten-Node, Mons, 1911.

De Fakkelt. Gent, 1894.

Le Fer rouge. Brussel, (1886).

La Feuille. Couillet, 1907.

Feuille libre. Brussel, (1906).

Le Flambeau. Brussel, 1902.
De Galeiboef. Antwerpen, 1901.
Germinal. Verviers, 1910.
La Guerre sociale. Brussel, 1885-1886.
Le Gueux. Hodimont, 1907.
Le Gueux. Brussel, 1909-1910.
Haro! Ukkel-Brussel, 1913-1914.
L'Homme libre. Brussel, St-Joost-ten-Node, 1891-1892.
De Houtbewerker. Mechelen, 1902-1903.
L'Hydre anarchiste. Lyon, 1884.
L'Idee. St-Joost-ten-Node, 1894.
L'Insurgé. Brussel, 1885.
L'Insurgé. Brussel, 1896.
L'Insurgé. Luik, Herstal, 1903-1908.
L'Interdit. Brussel, 1886.
Jean Misère. Brussel, 1906.
De Jonge wacht. Mechelen, 1898.
De Korrektie. Gent, 1895.
Le Libertaire. St-Joost-ten-Node, 1893-1894.
La Liberté. Brussel, Verviers, 1886-1887.
Het Licht. Gent, 1896.
Licht en Waarheid. Amsterdam, 1894-1895.
De Loteling. Mechelen, 1894.
De Loteling. Leuven, 1898.
La Lutte pour l'art. Brussel, Kuregem-Anderlecht, Elsene, 1892-1893.
La Misère. Brussel, 1892.
Le Neo-malthusien. Courcelles, 1907.
Ni Dieu ni maître. Brussel, 1885-1886.
De Noodkreet. Mechelen, 1894-1895.
De Noodkreet. Antwerpen, 1901.
Ontwaking. Antwerpen, 1826/1901-1910.
De Opstand. Antwerpen, 1881-1884.
De Opstand. Brussel, 1885.
De Opstand. Gent, 1887.
De Opstandeling. Antwerpen, Berchem, 1894.
De Opstandeling. Antwerpen, Borgerhout, 1910.
Opstanding. St-Joost-ten-Node, Antwerpen, 1906-1907.
Opstanding. Antwerpen, 1914.
L'Ouvrier mineur. Cuesmes, 1906-1907.
Le Pamphlétaire. Hodimont, Verviers, 1908.
La Persévérance. Verviers, 1880-1881.
Le Petit anarchiste. Micheroux, Liège, 1902.

Le Peuple. Brussel, 1885-1914.
Le Plèbèien. Dison, Vaux-sous-Olne-Messouvaux, Ensival, Verviers, 1894-1895.
la Prochaine humanité. Brussel, 1907.
Procréation consciente. Courcelles, 1906-1907.
Le Pygmée. Kuregem, Anderlecht, 1895.
La Question sociale. Elsene, Brussel, 1890-1891/1894.
Recht door zee. Mechelen, Ledeberg, Gentbrugge, 1904-1905.
La Réforme sociale. Brussel, 1890.
La Réforme sociale. Brussel, 1911.
Le Réveil des travailleurs. Liège, Elsene, 1900-1903.
La Révolte. Paris, 1887-1894.
Le Révolté. Genève, Paris, 1879-1887.
Le Révolté. Bosvoorde, Brussel, Laken, St-Gillis, Elsene, 1908-1914.
La Révolution sociale. Saint-Cloud, 1880-1881.
La Sentinelle. Verviers, 1882-1884.
La Société nouvelle. Brussel, Paris, Mons, 1884-1897/1907-1914.
La Société nouvelle. Elsene, Brussel, 1906.
Les Temps nouveaux. Paris, 1895-1914.
Ter waarheid. Gent, 1906.
La Torche. Brussel, 1886.
L'Utopie. Vorst, 1904-1905.
De Vakman. Mechelen, Antwerpen, Leuven, 1896-1898.
Van Nu en Straks. Antwerpen, 1893-1894/1896-1898/1900-1901.
La Vérité. Ensival, 1896-1897.
La Vie heureuse. Courcelles, 1907.
La Voix de l'ouvrier. Brussel, 1878-1885.
Voorwaarts. Antwerpen, 1900.
Voorwaarts. Antwerpen, Gent, 1908-1909.
Voorwaarts. Antwerpen, 1900.
De Vrijdenker. Mechelen, 1910.
De Vrijdenker. Mechelen, 1910.
De Vrije dokwerker. Gent, 1908-1909.
De Vrije socialist. Amsterdam, 1898-1914.
De Vrije stem. Leuven, 1897.
Het Vrije woord. Mechelen, 1897-1898.
Het Vrije woord. Mechelen, 1911-1914.
Vrijheid. Mechelen, 1897.
De Wacht. Antwerpen, 1892-1897.

3. Brochures²

- ALBERT C. (1896) *Aux anarchistes qui s'ignorent. (Bibliothèque des Temps nouveaux 1)*. Brussel.
- ALBERT C. (1898) *A M. Emile Zola. (Bibliothèque des Temps nouveaux 12)*. Brussel.
- Almanach de l'Affranchissement pour 1894.* (1893) St-Joost-ten-Node.
- Almanach illustré de la Bataille pour 1899.* (1899) Namur.
- AMNESTIE (1892) *Catéchisme de l'ouvrier mutuelliste socialiste*. Gent.
- AMNESTIE (1892) *Catechismus voor den werkmán over socialistische bijstand*. Gent.
- AMORÉ H. (1912) *Centralisme ou fédéralisme. Compte-rendu sténographié des discours prononcés par le camarade Henri Amoré dans sa controverse avec le citoyen Louis de Brouckère le 31 décembre 1911, à la Populaire, à Liège*. Liège.
- ANDRIES J. (1902) *Over levensopvatting. (Boekerij van "Ontwaking")*. Antwerpen.
- ANDRIES J. (1903) *Over mensch zijn*. Gorinchem.
- ANTHEUNIS A. (1906) *Bilan de la misère physique et morale des prolétaires. Conférence donnée au Groupe d'Etudes Sociales de Bruxelles*. Charleroi.
- ARMAND E. (1910) *Les ouvriers, les syndicats et les anarchistes*. Verviers.
- BERTOUILLE Ch. (1895) *"L'Anarchie", discours de Me Charles Bertouille prononcé à la rentrée solennelle du 8 décembre 1894. Conférence du jeune barreau de Tournai*. Brussel.
- BERTRAND L. (1893) *Qu'est-ce que le socialisme? (Bibliothèque de propagande socialiste)*. Brussel.
- BONTO VAN BIJLEVELT W. (1905) *Het wereldtaal-vraagstuk en de arbeiders*. Antwerpen.
- BORGUEIL Max (1901) *L'heureuse anarchie. (Edition du "Réveil des travailleurs")*. Liège.
- BOT L., DE JONG A. en MUELLER LEHNING A. (ed.). (z.d.) *25 jaar oorlog aan den oorlog. Herdenkingsnummer der IAMV. Speciale uitgave van "De Wapens neder" ter gelegenheid van het vijfentwintig jarig bestaan der IAMV in Nederland. Uitgegeven in opdracht van het kerstcongres der IAMV*. Z.p.
- BRENEZ A. (1906) *La révolution sociale. (Bibliothèque de l'Action directe)*. Charleroi.
- BURNS J. en KROPOTKINE P. (1897) *La grande grève des docks. (Bibliothèque des Temps nouveaux 10)*. Brussel.

- BUS G. en HEYMANS V. (1894) *Waarom wij anarchisten zijn en wat wij willen ... Openbaar debat tusschen onzen kameraad G. Bus en den heer V. Heymans, gewezen professor*. Gent.
- BUYSSE A. (1897) *De anarchisten en de strafwet. Voordracht gehouden in de Vlaamsche Conferentie der Balie te Gent den 24 oktober 1896*. Gent.
- Catéchisme d'un anarchiste. Réponse au sieur Léon Defuisseaux.* (1886) Brussel.
- CHAPELIER E. (1901) *Réponse à l'encyclique du Pape ou les crimes obligatoires de l'Eglise romaine. (Petite bibliothèque anticlericale 2)*. Brussel.
- CHAPELIER E. (1903) *Les libertaires et la langue internationale Esperanto. (Collection de la liberecana esperantista grupo 1)*. St-Gillis.
- CHAPELIER E. (1906) *La nouvelle clairière. Drame social en 5 actes. (Bibliothèque de la colonie communiste libertaire "L'Expérience" 3)*. Bosvoorde.
- CHAPELIER E. (1906) *Une colonie communiste. Comment nous vivons et pourquoi nous luttons*. Stokkel (St-Pieters-Woluwe).
- CHAPELIER E. (1907) *Le communisme et les paresseux. (Bibliothèque de la colonie communiste libertaire "L'Expérience" 2)*. Bosvoorde.
- CHAPELIER E. (1907) *Les anarchistes et la langue internationale "Esperanto", suivi d'un exposé des éléments de la langue. (Kollekto "paco-libereco" 4a)*. Paris.
- CHAPELIER E. en GASSY M. (1908) *Anarchists and the international language Esperanto. With an appendix explaining the elements of the language. Report presented to the International Anarchist Congress at Amsterdam, August, 1907*. London.
- CHAPELIER E. (1909) *Limitons les naissances! Réponse au cardinal Mercier*. Brussel.
- CHAPELIER E. (1909) *Pourquoi l'Eglise a tué Ferrer? Discours prononcé au meeting de la Libre-pensée Les Disciples de Berthelot à Seraing*. Brussel.
- CHAPELIER E. (1910) *Au confessionnal. Vaudeville en un acte*. Brussel.
- CHAPELIER E. (1910) *Catéchisme syndicaliste en six leçons. (2me édition). Suite à Entre propriétaire et locataire*. Brussel.
- CHAPELIER E. (1910) *Entre propriétaire et locataire. Dialogue*. Brussel.
- CHAPELIER E. (1927) *Pourquoi je ne crois plus en Dieu. (La Brochure mensuelle, juillet-août 1927, 55-56)*. Paris.
- CHAPELIER E. (1929) *La libre-pensée prolétarienne contre la libre-pensée bourgeoise. (La Ligue Matérialiste de Belgique. Brochure 2)*. Brussel.
- CHAPELIER E. (z.d.) *Ayons peu d'enfants. Pourquoi et comment?* Brussel.

² Congresverslagen inbegrepen.

- CHAPELIER E. (z.d.) *Lettre ouverte au joyeux curé de Dolhain. Suivie de quelques réflexions sur ce qu'enseignent les prêtres.* (Bibliothèque de la colonie communiste libertaire "L'Expérience" 5). Z.p.
- Le Christ au Vatican ou tragique apparition du Christ dans les bazars du pape. Monologue Satirique, en vers par ...* (z.d.) (Petite bibliothèque anticlericale 1). Etterbeek.
- COMBES L. (1899) *Un précurseur anarchiste : Diogène.* (Bibliothèque des Temps nouveaux 19). Brussel.
- La Commune de Paris devant les anarchistes.* (1885) Brussel.
- Le communisme anarchiste.* (1889) (Publications du "Drapeau noir"). Brussel.
- Compte-rendu du congrès de Londres.* (1881) Brussel.
- Congrès anarchiste tenu à Amsterdam août 1907. Compte-rendu analytique des séances et résumé des rapports sur l'état du mouvement dans le monde entier.* (1908) Paris.
- Congrès international ouvrier socialiste tenu à Bruxelles du 16 au 23 août 1891. Rapport publié par le secrétariat belge.* (1893) Brussel.
- CORNELISSEN C. (1893) *Les diverses tendances du Parti Ouvrier International. A propos de l'ordre du jour du Congrès international ouvrier socialiste de Zürich.* Brussel.
- CORNELISSEN C. (1896) *Le communisme révolutionnaire.* Brussel.
- CORNELISSEN C. (z.d.) *De kommunistische beweging in Holland en haar tegenwoordige crisis.* Z.p.
- DE GREEF G. (1906) *Eloges d'Elisée Reclus et de Kellès-Kranz. Discours prononcé par monsieur le recteur Guillaume De Greef. Séance de rentrée du 3 novembre 1905. Université Nouvelle de Bruxelles.* Gent.
- DEJACQUES J. (1899) *L'Humanosphère.* (Bibliothèque des Temps nouveaux 16). Brussel.
- DE LA BOÉTIE E. (1899) *La servitude volontaire (1548).* (Bibliothèque des Temps nouveaux 20). Brussel.
- DE L'OURTHE J. (1900) *Causeries libertaires. I. L'Esclave moderne. 1. Première causerie. Le travail. Le travailleur.* (Bibliothèque du journal "La Bataille"). Namur.
- DE L'OURTHE J. (1900) *Causeries libertaires. I. L'Esclave moderne. 2. Deuxième causerie. De la réhabilitation du travail. Dégénérescence par excès de travail.* (Bibliothèque du journal "La Bataille"). Namur.
- DE L'OURTHE J. (1901) *Causeries libertaires. Bibliothèques ouvrières et socialistes.* (Bibliothèque du journal "La Bataille"). Namur.
- DE L'OURTHE J. (1900) *Causeries libertaires.* (Bibliothèque du journal "La Bataille"). Namur.

- DE PAEPE C. (1898) *Discours du citoyen César De Paepe, prononcé à Patignies (Namur) en 1863.* Edité par les soins de la Jeune Garde Socialiste d'Ougrée. Brussel.
- DES CHENES P. (1907) *Au vol de la cognée. Chants, poésies, pièces à dire.* (Bibliothèque de la colonie communiste libertaire "L'Expérience" 4). Bosvoorde.
- DEVILLE G. (1896) *Aperçu sur le socialisme scientifique.* (Bibliothèque populaire). Brussel.
- Dialogues entre un anarchiste et un autoritaire.* (1891) (Publication anarchiste A 1 & 2). Brussel.
- DOMELA NIEUWENHUIS F. (1894) *Le Socialisme en danger.* Brussel.
- DOMELA NIEUWENHUIS F. (1895) *Socialisme libertaire et socialisme autoritaire.* Brussel.
- DOMELA NIEUWENHUIS F. (1897) *Het internationaal kongres te Londen in 1896.* Antwerpen.
- DOMELA NIEUWENHUIS F. (1905) *Twee kongressen met daaraan vastgehechte beschouwingen.* Antwerpen.
- EEKHOUD G. (1896) *Burch Mitsu.* (Bibliothèque des Temps nouveaux 5). Brussel.
- EEKHOUD G. (1901) *Bernard Vital.* (Boekerij van "Ontwaking"). Antwerpen.
- EEKHOUD G. (1901) *Burch Mitsu.* (Boekerij van "Ontwaking"). Antwerpen.
- EEKHOUD G. (1902) *De goede les.* (Boekerij van "Ontwaking"). Antwerpen.
- EEKHOUD G. (1906) *Tante Maria.* Antwerpen-Amsterdam.
- EEKHOUD G. (z.d.) *De oorsprong en de evolutie van een werk. Rede gehouden te Antwerpen, in de "Kapel".* Z.p.
- Entre Paysans.* (1893) Brussel.
- Essai sur la grève générale. Premier fragment. La grève générale et le patriotisme par le compagnon N.* (1890) Brussel.
- ETIÉVANT G. (1895) *Un anarchiste devant les tribunaux.* (Bibliothèque des Temps nouveaux 4). Brussel.
- ETIÉVANT G. (1899) *Deuxième déclaration.* (Bibliothèque des Temps nouveaux 21). Brussel.
- ETIÉVANT G. (z.d.) *Rede.* Antwerpen.
- ETIÉVANT G. (z.d.) *Het kommunisme. Redevoering.* Leuven.
- FAURE S. (z.d.) *La famille.* St-Joost-ten-Node.
- FAURE S. (z.d.) *Les crimes de dieu.* E. CHAPELIER *Assasins par devoir.* Brussel.
- FISCHER H. (z.d.) *Justice.* Paris.
- FISCHER H. (z.d.) *Militarisme.* Paris.
- FISCHER H. (z.d.) *Le rôle de la femme. Conférence faite à la loge "Le Lien des Peuples".* Paris. Paris.

- FLAUSTIER P. (1893) *Catéchisme du jeune propagandiste*. St-Joost-ten-Node.
- FRAIGNEUX R. (1906) *Contre l'injustice. Les cas Joris-Ferrer-Nackens*. Brussel.
- FRAIGNEUX R. (1907) *Les théories néo-malthusiennes et leurs détracteurs*. Brussel.
- FRAIGNEUX R. (1909) *La misère humaine. (Paroles d'un affranchi 1)*. Brussel.
- FRAIGNEUX R. (1911) *Étude sur un cas de conscience. Opinions de J. de Méhaigne, P. Reclus etc. (Edition de l'Affranchi)*. Brussel.
- FRAIGNEUX R. (1911) *Si la guerre venait... (Edition de l'Affranchi)*. Brussel.
- FRANCOIS A. (1905) *Elisée Reclus et l'anarchie*. Gent.
- G.K. (1904) *Rapport du congrès de Herstal. Réunion à La Ruche de Herstal le dimanche 10 juillet 1904*. Verviers.
- GILLE P. (1920) *Le problème de la liberté. Aperçu synthétique d'une philosophie libertaire*. Z.p.
- GILLE P. (1920) *Le sophisme anti-idéaliste de Marx*. Brussel.
- GILLE P. (1922) *L'Intégration humaine*. Z.p.
- GILLE P. (1924) *Esquisse d'une philosophie de la dignité humaine. (Bibliothèque de philosophie contemporaine)*. Paris.
- GILLE P. (1928) *L'erreur individualiste*. Brussel.
- GILLE P. (z.d.) *Anarchie ou an-archie*. Paris.
- GILLE P. (z.d.) *Vers une vie nouvelle, plus fraternelle et plus humaine. Pages d'anthropologie et de morale*. Flémalle-Haute.
- GORTER H. (1907) *Socialisme en anarchisme*. Gent.
- La grève générale. La grève générale. Pourquoi la grève générale. Son but. Ses moyens. Lendemain de grève générale et attitude des partis politiques*. (1901) Liège.
- HÉNAULT L. (1901) *Le Parti Ouvrier et l'anarchie*. Liège.
- L'indicateur anarchiste*. (z.d.) London.
- The International Anarchist Congress held at Amsterdam, on August 26th-31st, 1907*. (1907) London.
- KROPOTKINE P. (1895) *L'anarchie dans l'évolution socialiste. (Bibliothèque des Temps nouveaux 2)*. Brussel.
- KROPOTKINE P. (1896) *L'inévitable anarchie. (Bibliothèque des Temps nouveaux 6)*. Brussel.
- KROPOTKINE P. (1899) *Aux jeunes gens. (Bibliothèque des Temps nouveaux)*. Brussel (Namur, 1901 en 1902).
- KROPOTKINE P. (1904) *Wederkerig dienstbetoon. Een factor der evolutie. Voorafgegaan door: Strijd voor het bestaan en wederkerig dienstbetoon*

- door dr. J. Mac Leod, hoogleraar aan de Universiteit te Gent*. Amsterdam.
- KROPOTKINE P. (1907) *Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur*. Gent-Amsterdam.
- KROPOTKINE P. (1909) *L'ordre*. Hodimont.
- LATAPIE (z.d.) *La confession de ma femme ou Pourquoi ma femme allait à confesser. Conseils aux hommes mariés. Récit comique de Latapie dit par DUCASTOR, des Concerts de Paris. (Propagande anticléricale)*. Etterbeek.
- LEFRANCAIS G. (1902) *Souvenirs d'un révolutionnaire. (Bibliothèque des Temps nouveaux 27)*. Brussel.
- LETOURNEAU Ch. (z.d.) *L'évolution de la morale. (Bibliothèque des Temps nouveaux 28)*. Brussel.
- LIEUTENANT (1909) *Le cri d'une mère. Aux femmes et filles du peuple*. Hodimont.
- MALATESTA E. (1897) *Gesprek tusschen twee boerenarbeiders. ("Nieuwe tijden"'s bibliotheek 11)*. Brussel.
- MALATESTA E. (1899) *Un peu de théorie. (Bibliothèque des Temps nouveaux 15)*. Brussel.
- MALATESTA E. (1909) *Anarchie. (Bröschürenverlag des "Wohlstand für Alle" 1)*. Brussel.
- MALATESTA E. (z.d.) *L'amoralisme individualiste et l'anarchie*. Flémalle-Grande.
- Manifeste aux travailleurs des villes et de la campagne*. (z.d.) Flémalle-Grande-Flémalle-Haute.
- MERLINO S. (1892) *Nécessité et bases d'une entente. (Propagande socialiste-anarchiste-révolutionnaire 1)*. Brussel.
- MESNIL J. (1894) *En Italie. Gabriele d'Annunzio*. Brussel.
- MESNIL J. (1896) *Le parti socialiste italien*. Brussel.
- MESNIL J. (1897) *Le mouvement anarchiste. (Bibliothèque des Temps nouveaux 19)*. Brussel.
- MESNIL J. (1900) *De anarchistische beweging*. Antwerpen (Onvolledig: Antwerpen, 1896).
- MESNIL J. (1901) *Le mariage libre. (Bibliothèque des Temps nouveaux 24)*. Brussel.
- MESNIL J. (1901) *Het vrij huwelijk*. Antwerpen.
- MESNIL J. (1901) *Wellust*. Antwerpen.
- MESNIL J. (1903) *Die freie Ehe*. Schmargendorf-Berlin (2de druk 1904).
- MESNIL J. (1914) *Esprit révolutionnaire et syndicalisme. (Publications des Temps nouveaux 71)*. Paris.
- MIRBEAU O. (z.d.) *La guerre. (Bibliothèque des Temps nouveaux 29)*. Brussel.

- MOINEAUX J. (1900) *Lettres d'un forçat. Précédées d'une préface et de la plaidoirie de Me Emile Royer prononcée devant la cour d'assises de la province de Liège pour Jules Moineaux*. Elsene.
- MORROW W. *Le prisonnier*. (Bibliothèque des Temps nouveaux 17). Brussel.
- MOST J. (1892) *La peste religieuse*. Andrimont. (St-Joost-ten-Node, 1894; Verviers, 1895; Liège, 1902).
- MOST J. (1902) *De godspet*. Gent.
- MOST J. (z.d.) *Bloedige herfstdagen, of De Opstand der zijdevevers te Lyon*. Gent.
- MYRIAL A. (1902) *Droits et devoirs. Extrait de "Pour la Vie"*. (Bibliothèque des Temps nouveaux 26). Brussel.
- MYRIAL A. (z.d.) *Pour la vie*. (Bibliothèque des Temps nouveaux 25). Brussel.
- PARAF-JAVAL. (1909) *L'absurdité de la politique*. Elsene.
- Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du VIème congrès annuel tenu à Louvain les dimanche 6 et lundi 7 avril 1890*. (1890) Brussel.
- Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du IXème congrès annuel tenu à Gand les dimanche 2 et lundi 3 avril 1893*. (1893) Brussel.
- Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du XIIIème congrès annuel tenu à la maison du peuple, Charleroi-Nord le 5 et 6 avril 1896*. (1896) Brussel.
- Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du XVème congrès annuel tenu à Louvain au local de la société coopérative Le Proletaire les 21 et 22 mai 1899*. (1899) Brussel.
- PARYS H. (1909) *La femme et l'état. Extrait de Pour l'affranchissement de la femme*. Bosvoorde.
- PASQUIER H. (z.d.) *Amours et aventures scandaleuses du curé de Carpette. Histoire comique*. Brussel.
- PEMJEAN L. (1884) *Plus de frontières*. Brussel e.a.
- PLEKHANOFF G. (1907) *Anarchisme et socialisme*. (Germinal III-15). Gent.
- Poésies anarchistes*. (z.d.) Dampremy.
- POTONIÉ-PIERRE E. (1902) *L'union libre*. Liège.
- Pourquoi nous sommes internationalistes*. (z.d.) (Groupe E.S.R.I. Publication II). Namur.
- Programme et statuts du Parti Ouvrier Belge adoptés dans les congrès de Bruxelles 1893 et de Quaregnon 1894*. (1903) (Bibliothèque de propagande socialiste). Brussel.
- RAMUS P. (1911) *Die Lüge des Parlamentarismus und seine Zwecklosigkeit für das Proletariat*. Brussel.
- RECLUS Elie (1907) *Le mariage tel qu'il fut et tel qu'il est. Avec une allocution d'Elisée Reclus*. Mons.

- RECLUS Elisée (1894) *Hégémonie de l'Europe*. Brussel.
- RECLUS Elisée (1894) *L'idéal et la jeunesse*. Brussel.
- RECLUS Elisée (1895) *Anarchie. Eene voordracht in eene vrijmetselaarslogie*. Mechelen.
- RECLUS Elisée (1895) *L'évolution légale et l'anarchie*. (Bibliothèque des Temps nouveaux 3). Brussel.
- RECLUS Elisée (1906) *Le végétarisme*. Brussel.
- RENS G. (1898) *Pour l'Anarchiste Jules Moineau*. Brussel.
- Réponse au citoyen Jules Guesde. Pourquoi le citoyen Guesde n'est-il pas anarchiste?* (z.d.) Brussel.
- Résolutions approuvées par le congrès anarchiste tenu à Amsterdam août 24-31, 1907. Publiées par le Bureau International*. (1907) London.
- RH. (1912) *Le socialisme contre l'Etat et les politiciens*. (Edition du Rivolté). Brussel.
- RICHEPIN J. (1900) *Quelques vers*. (Bibliothèque des Temps nouveaux 22). Brussel.
- RIENZI. (1893) *L'anarchisme*. (Bibliothèque de propagande socialiste 2). Brussel.
- ROBYN J. (1909) *Les parias. Drame social en trois actes*. Brussel.
- ROBYN J. (1911) *Croire et savoir. Dialogue entre un croyant catholique et un libre-penseur*. Elsene.
- ROGEMAN J. (1904) *Syndicats et cercles d'études*, in : G.K., *Rapport du congrès de Herstal. Réunion à La Ruhe de Herstal le dimanche 10 juillet 1904*. Verviers.
- ROULE J. (1906) *Ce que veulent les révolutionnaires*. (Bibliothèque de l'Action directe). Charleroi.
- ROYER E. (1894) *Plaidoirie de Me Emile Royer du Barreau de Bruxelles pour l'anarchiste Jules Moineau. Cour d'assises de la province de Liège, procès des anarchistes, juillet 1892*. Brussel.
- ROYER E. (1895) *L'anarchie en cour d'assises. Plaidoirie pour Willems du "Libertaire" de Bruxelles*. (Publications du Plébléien). Ensival.
- ROYER E. (1896) *Pour l'anarchiste Jules Moineau. Plaidoirie de Me E. Royer, cour d'assises de Liège, procès des anarchistes, juillet 1892*. (Publications de "La Débâcle sociale"). Ensival.
- RUSCART P. en GERBAUD A. (1913) *Carnaval rouge*. Brussel.
- Het socialisme verloochend door de socialistische kamerleden in België. Hun eigen woorden in het Parlement verzameld en toegelicht door "De Vrije Groep" te Mechelen*. (1896) Mechelen.
- SOSSET P. (1898) *A l'aube d'un siècle. I. Le mouvement libertaire*. (Bibliothèque de la Jeunesse Libertaire). Brussel. (Bibliothèque de la Bataille, Namur, 1899).

- SOSSET P. (1900) *Militarisme et démocratie. Brochure de combat contre l'armée, le patriotisme*. Brussel.
- SOSSET P. (1901) *Le péril noir. (Brochure de propagande socialiste et rationaliste)*. Brussel.
- SOSSET P. (1901) *Vers l'émancipation! Articles sur la nécessité des groupes d'études sociales*. Brussel.
- SOSSET P. (1902) *En mémoire d'Emile Zola*. Brussel.
- SOSSET P. (1905) *La justice contre le peuple*. Brussel.
- SOSSET P. (1906) *Aux hommes d'avant-garde*. Brussel.
- SOSSET P. (1907) *La lecture dans les foyers populaires*. Brussel. (Brussel, 1908).
- STIRNER M. (1907) *De eenige en z'n eigendom*. Antwerpen.
- STIRNER M. (1907) *Het leugenachtige princip onzer opvoeding, of 't humanisme en realisme*. Antwerpen.
- La suppression du militarisme et le rôle du milieu libre*. (z.d.) Brussel.
- TCHERKESOFF W. (1899) *Précurseurs de l'Internationale. (Bibliothèque des Temps nouveaux 16)*. Brussel.
- THONAR G. (1904) *Ce que veulent les anarchistes. Texte adopté, à l'unanimité, par le congrès communiste-anarchiste de Charleroi 1904*. Herstal. (Verviers, 1909)
- THONAR G. (1904) *Le parlementarisme et la classe ouvrière*. Brussel. (Herstal, 1904).
- TOLSTOI L. (1896) *La guerre et le service obligatoire. (Bibliothèque des Temps nouveaux 7)*. Brussel.
- TOLSTOI L. (1901) *Gij zult niet dooden*. Antwerpen.
- TOLSTOI L. (1901) *Tegen de kerk. (Boekerij van "Ontwaking")*. Antwerpen.
- TOLSTOI L. (1901) *Un procès en Russie. (Bibliothèque des Temps nouveaux 23)*. Brussel.
- TORTON L. (1912) *Syndicalisme et révolution sociale*. Brussel.
- TROCLET L. (1902) *Social-démocratie et anarchisme. Discours prononcés par l'auteur au meeting, tenu contradictoirement avec le docteur L. Hénault le 20 janvier 1902 dans la salle des fêtes de "La Populaire", à Liège*. Gent.
- VANDERVELDE E. (1893) *Le collectivisme. (Bibliothèque de propagande socialiste 5)*. 2 dln. Brussel.
- VANDERVELDE E. (1895) *Lettre collectiviste au Courrier de Bruxelles. (Bibliothèque de propagande socialiste)*. Brussel.
- VEUILLOT L. (1893) *L'esclave Vindex, procédé d'une lettre au citoyen Gribouille, Procureur de la République à Chignac, ci-devant membre de la Société des Droits de l'homme*. Brussel.
- VEZZANI F. (1899) *Alle madri d'Italia. (Bibliothèque des Temps nouveaux 18)*. Brussel.

WAGNER R. (1898) *L'Art et la révolution. (Bibliothèque des Temps nouveaux 13)*. Brussel.

4. Werken en artikels

- Affaires des anarchistes de Liège. Cour d'assises de Liège du 18 au 26 août 1892* (1892), in : *La Belgique judiciaire*, 2e reeks, XXV, 70, 1-9-1892, 1106-1162.
- ALTENA B. (1989) *'Een broeinest der anarchie'. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)*. 2 dln. Amsterdam.
- L'Anarchie. Livres et périodiques. (Exposition) à partir du 19 mai 1980*. (1980) Brussel.
- ANTONIOLI M. (ed.) (1978) *Dibattito sul sindacalismo. Atti del Congresso Internazionale Anarchico di Amsterdam 1907*. Firenze.
- ARON P. (1985) *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*. Brussel.
- ARVON H. (1974) *Anarchisme*, in : *Encyclopaedia universalis*, I, 988-991.
- AUBÉRY P. (1969) *L'anarchisme des littérateurs au temps du symbolisme*, in : *Le Mouvement social*, 69, 21-34.
- BALTHAZAR H. (1982) *AMSAB, een instrument voor de historiografie van de sociale emancipatie in Vlaanderen*, in : *AMSAB-tijdingen*, I, 1, 5-26.
- BALTHAZAR H. (1985) *Het socialisme betreedt de Kamer*, in : J. BREPOELS e.a. (ed.) *Eeuwige dilemma's. Honderd jaar socialistische partij*, Leuven, 93-95.
- BANCAL J. (1967) *Proudhon: la propriété, la démocratie économique et le fédéralisme mutuelliste*, in : J. BARTIER e.a. (ed.) *L'actualité de Proudhon. Colloque du 24 et 25 novembre 1965. (Centre National d'Etude des Problèmes de Sociologie et d'Economie Européennes)*, Brussel, 17-44.
- BARTIER J. e.a. (ed.) (1967) *L'actualité de Proudhon. Colloque des 24 et 25 novembre 1965. (Centre National d'Etude des Problèmes de Sociologie et d'Economie Européennes)*. Brussel.
- BECKER H. (1987) *Johann Neve (1844-1896)*, in : *The Raven*, I, 99-114.
- BEELEN S. (1975) *Contribution à l'histoire de la Fédération liégeoise du P.O.B. 1893-1914. (Licentiaatsverhandeling, Université de L'Etat à Liège)*. Liège.
- BERTRAND L. (1887) *La Belgique en 1886*. 2 dln. Brussel.
- BERTRAND L. (1888) *Le communisme anarchiste*, in : *La Revue socialiste*, 2-1888, 113-129.
- BERTRAND L. (1907) *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique depuis 1830*. 2 dln. Brussel.

- BERTRAND L. (1927) *Souvenirs d'un meneur socialiste*. 2 dln. Brussel.
- BIANCO R. (1988) *Où en est l'histoire de l'anarchisme*, in : *Le Mouvement social*, 144-Suppl., 45-54.
- BIANCO R. (1988) *Un siècle de presse anarchiste d'expression française dans le monde, 1880-1983*. 7 dln. (Doctorat d'Etat, Université de Provence). Aix-en-Provence.
- BLOEMGARTEN S. (1981) *De Tweede Internationale en de geboorte van de SDAP (1889-1896)*, in : *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, VII, 101-141.
- BONAVENTURE R. (1962) *Parti socialiste et mouvement syndical à Verviers de 1893 à 1914*. (Licentiaatsverhandeling, Université de l'Etat à Liège). Liège.
- BONDAS J. (1955) *Histoire anecdotique du mouvement ouvrier au pays de Liège*. Liège.
- BONDAS J. (z.d.) *Un demi siècle d'action syndicale 1898-1948. Histoire de la C.S., de la C.G.T.B. et de la F.G.T.B.* Antwerpen.
- BOTZ G., BRANDSTETTER G. en POLLAK M. (1977) *Einleitung: Anarchismus und Arbeiterbewegung*, in : G. BOTZ, G. BRANDSTETTER en M. POLLAK (ed.) *Im Schatten der Arbeiterbewegung. Zur Geschichte des Anarchismus in Oesterreich und Deutschland*. (Schriftenreihe des Ludwig Boltzmann Instituts für Geschichte der Arbeiterbewegung 6), Wien, 11-27.
- BRAUNTHAL J. (1978) *Geschichte der Internationale*. 3 dln. Berlin - Bonn.
- BRUWIER M. e.a. (ed.) (1990) *1886, la Wallonie née de la grève. Colloque organisé à l'Université de Liège, les 29 octobre, 14 et 29 novembre 1986*. Brussel.
- BULTSMA V. en VAN DER TUIN E. (1980) *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940*. Amsterdam.
- BUNING L. (1978-1979) *Sociale beroering in Oostelijk Groningen. Notities over spanningen, conflicten en landarbeidersacties, inzonderheid in het Oldambt in het eerste kwart van de twintigste eeuw*, in : *Groningse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen*, 125-152.
- CARLSON A. (1972) *Anarchism in Germany. I. The Early Movement*. Metuchen.
- La Charte de Quaregnon, déclaration de principes du socialisme belge. Histoire et développements*. (1980) Brussel.
- CHLEPNER B. (1972) *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*. Brussel.
- COHEN A. (1976) *In opstand*. Amsterdam.
- COLE G. (1961) *A history of socialist thought. II. Marxism and anarchism 1850-1890*. London.

- COLLIN-DAJCH H. (1956) *Contributions à l'étude de la Première Internationale à Bruxelles (1865-1878)*, in : *Cahiers bruxellois*, I, 2, 109-146.
- Commission du Travail instituée par l'arrêté royal du 15 avril 1886. Enquête sur le travail industriel*. (1887) 4 dln. Brussel.
- CONSTANDSE A. (1979) *Het anarchisme in de Nederlanden*, in : *Ons erfdeel*, XXII, 361-375.
- COPPI D. (1986) *Les repères de l'anarchisme entre les deux guerres, en Belgique francophone, à travers la presse libertaire*. (Licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles). Brussel.
- CREAGH R. (1981) *Histoire de l'anarchisme aux Etats-Unis d'Amérique (1826-1886). Les origines*. Grenoble.
- DANDOIS B. (ed.) (1974) *Entre Marx et Bakounine, César De Paepé. Correspondance*. Paris.
- DAVID E. (1907) *Les syndicats ouvriers. Le VIIIe congrès syndical du Parti Ouvrier Belge*, in : *Le Mouvement socialiste*, 247-264.
- DAY H. (1935) *Seize (Le Manifeste des)*, in : *Encyclopédie anarchiste*, IV, Paris, 2541-2553.
- DE BEULE M. (1980) *Het Belgisch Trotskisme. De geschiedenis van een groep oppositionele kommunisten 1925-1940*. Gent.
- DE BROUCKERE L. (z.d.) *Oeuvres choisies. II. Le théoricien de l'action ouvrière*. Z.p.
- DECHESNE L. (1908) *L'avènement du régime syndical à Verviers*. Paris.
- DE JONG A. (1972) *Domela Nieuwenhuis*. Den Haag.
- DE JONG R. (1967) *Ontstaan, groei en ontwikkeling van het anarchisme*, in : E. KOSSMANN e.a. *Anarchisme een miskende stroming?*, Amsterdam, 17-53.
- DE JONG R. (1973) *Le mouvement libertaire aux Pays-Bas*, in : *Le Mouvement social*, 83, 167-180.
- DE JONG R. (1988) *Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Een schets van zijn leven*, in : J. FRIESWIJK, J. KALMA en Y. KUIPER (ed.) *Ferdinand Domela. De apostel van de Friese arbeiders*, Drachten-Leeuwarden, 11-28.
- DELESALLE P. (1933) *Albin Villeval. La vie d'un militant*, in : *La Révolution prolétarienne*, 25-2-1933, 3-5.
- DELFOSE P. (z.d.) *Ordre public et conflits sociaux dans la société belge (1830-1914). II. Ordre public et conflits socio-économiques et politiques*. (UCL. Centre de Recherches en Histoire du Développement Economique et Social 8004). Louvain-la-Neuve.
- DELSINNE L. (1936) *Le mouvement syndical en Belgique*. Brussel.
- DELWIT P. en MORELLI A. (ed.) (1991) *Victor Serge. Vie et oeuvre d'un révolutionnaire. Actes du colloque organisé par l'Institut de Sociologie*

- de l'Université Libre de Bruxelles 21-22-23 mars 1991. (Socialisme, 226-227). Brussel.
- DE MAN H. en DE BROUCKERE L. (1985) *Le mouvement ouvrier en Belgique (1911): un épisode de la lutte des tendances socialistes*. Brussel.
- DE MEUR J. (1970) *L'anarchisme en Belgique ou la contestation permanente*. Brussel.
- DENECKERE G. (1989) *Straatagitatie, een versluierde geschiedenis. Het oproer in 1886 anders bekeken*, in : *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XX, 253-291.
- DENECKERE G. (1991) *De algemene staking in 1913. Geraffineerde conflictbeheersing aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog*, in : *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XXII, 451-520.
- DENECKERE G. (1993) *The Transforming Impact of Collective Action : Belgium, 1886*, in : *International review of social history*, XXXVIII, 345-367.
- DENYS L. (1974) *Trends in de sociaal-economische toestand van de Belgische arbeiders rond 1886*, in : *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, V, 361-425.
- DE PAEPE J.-L. (1972) "La Réforme", organe de la démocratie libérale (1884-1907). (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen 64). Leuven-Paris.
- DESTATTE P. (1979) *Contribution à l'histoire de l'émigration russe à la fin du XIXe siècle 1881-1899*. (Licentiaatsverhandeling, Université de l'Etat à Liège). Liège.
- DESTATTE P. (1991) *L'émigration russe antitsariste en Belgique*, in : P. DELWIT en A. MORELLI (ed.) *Victor Serge. Vie et oeuvre d'un révolutionnaire. Actes du colloque organisé par l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 21-22-23 mars 1991*, (Socialisme, 226-227), Brussel, 273-279.
- DESTRÉE J. (1901) *La fin du parlementarisme*, in : *L'Avenir social*, VI, 533-545.
- DESTRÉE J. en VANDERVELDE E. (1903) *Le socialisme en Belgique*. (Bibliothèque socialiste internationale IV). Paris.
- DE VRANKRIJKER A. (1972) *Onze anarchisten en utopisten rond 1900*. Bussum.
- DEVREESE D. (1976) *Vestiging van het Internationaal Werkliedenverbond in België, 1865-1868*, in : *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, II, 42-56.
- DEVREESE D. (1988) *An inquiry into the causes and nature of organization. Some observations on the International Working Men's Association, 1864-1872/76*, in : F. VAN HOLTHOON en M. VAN DER LINDEN (ed.) *Internationalism in the Labour Movement, 1830-1940*, I, Leiden, 283-303.

- DEVREESE D. (1990) *Belgium*, in : M. VAN DER LINDEN en J. ROJAHN (ed.) *The Formation of Labour Movements 1870-1914. An international Perspective, I*, Leiden e.a., 25-55.
- DE VROEDE M. (1979) *Francisco Ferrer et la Ligue Internationale pour l'éducation rationnelle de l'enfance*, in : *Pedagogica historica*, XIX, 2, 278-295.
- DE WEERDT D. (1959) *De Gentse textielbewerders en arbeidersbeweging tussen 1866 en 1881. Bijdrage tot de sociale geschiedenis van Gent*. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Verhandelingen 11). Leuven - Paris.
- DE WEERDT D. (1968) *Het ontstaan van de BSP 1872-1879, uit de crisis van de 1e Internationale*. (Doctoraatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent). Gent.
- DE WEERDT D. (1972) *De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm 1872-1880*. Antwerpen.
- DE WEERDT D. (1983) *Karl Marx en de Belgische Internationale (1864-1872)*, in : *Socialistische standpunten*, XXX, 5, 1-24.
- DE WEERDT D. en GELDHOF W. (ed.) (1974) *Camille Huysmans geschriften en documenten. I. C. Huysmans in Brussel*. Antwerpen-Amsterdam.
- DE WITTE P. (1898) *De geschiedenis van Vooruit en de Gentsche Socialistische Werkersbeweging sedert 1870*. Gent.
- DHONDT J. e.a. (ed.) (1960-1968) *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen.
- DHONDT J. en OUKHOW C. (1968) *La Première Internationale en Belgique*, in : E. LABROUSSE e.a. (ed.) *La Première Internationale. L'institution, L'implantation. Le rayonnement. Paris 16-18 novembre 1964*. (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Sciences humaines), Paris, 151-168.
- DOMELA NIEUWENHUIS F. (1910) *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften*. Amsterdam.
- DUBIEF H. (ed.) (1969) *Le syndicalisme révolutionnaire*. Paris.
- DUMOULIN M. (1983) *L'immigration italienne en Belgique avant 1914 et la politique*, in : *Risorgimento*, IV, 1-2, 41-57.
- ELIAS H. (1971) *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte 1780-1914. IV. Taalbeweging en cultuurflamingantisme. De groei van het Vlaamse bewustzijn 1883-1914*. Antwerpen.
- Elisée Reclus. *Colloque organisé à Bruxelles les 1 et 2 février 1985 par l'Institut des Hautes Etudes de Belgique et la Société Royale Belge de Géographie*. (1986) (*Revue belge de géographie*, CX). Brussel.
- ESENWEIN G. (1989) *Anarchist ideology and the working-class movement in Spain, 1868-1898*. Berkeley.

- FAVRY C. (1971-1972) *L'action d'Alfred Defuisseaux dans le Centre (1886-1889)*, in : *Etudes régionales. Annales du Cercle Archéologique et Folklorique de La Louvière et du Centre*, IX(1971), 45-102, X(1972), 57-98.
- FLAGOTHIÉ-MUSIN L. (1985) *Liège. (Mémoire ouvrière. Histoire des Fédérations 1885-1985 6)*. Brussel.
- FORDYN A. (1979) *Politieke aanslagen in België, Duitsland en Frankrijk 1789-1914*. (Licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent). Gent.
- FORDYN A. (1980) *Inhoudsanalyse van de berichtgeving over politieke aanslagen in België, Duitsland en Frankrijk in de Belgische dagbladen 1874-1914*. (Licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent). Gent.
- FORDYN A. (1981) *Het wetenschappelijk onderzoek van politieke aanslagen*, in : *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 26, 1, 3-20.
- FRICKE D. en KNAACK R. (ed.) (1983) *Dokumente aus geheimen Archiven. Übersichten der Berliner politischen Polizei über die allgemeine Lage der sozialdemokratischen und anarchistischen Bewegung 1878-1913. I. 1878-1889*. Weimar.
- FRIESWIJK J. (1974) *Het politiek en sociaal milieu in zuidoost Friesland. Aantekeningen bij de herinneringen van Imke Klaver*, in : I. KLAVER, *Herinneringen van een Friese arbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925*, Nijmegen, 205-245.
- FRIESWIJK J. (1977) *Socialisme in Friesland 1880-1900*. Amsterdam.
- FRIESWIJK J. (1989) *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het Noorden van Nederland (1850-1914)*. Groningen.
- GILLET E. (1988) *Le concept de 'Lutte des classes' dans les revues anarchistes de 1917 à 1925*. (Licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles). Brussel.
- GRAVE J. (1973) *Quarante ans de propagande anarchiste*. (Ed. M. DELFAU). Z.p.
- GUERIN D. (1967) *Proudhon et l'autogestion ouvrière*, in : J. BARTIER e.a. (ed.) *L'actualité de Proudhon. Colloque des 24 et 25 novembre 1965*. (Centre National d'Etude des Problèmes de Sociologie et d'Economie Européennes), Brussel, 67-87.
- GURVITCH G. (1965) *Proudhon. Sa vie, son oeuvre*. Paris.
- HALKIN L. (1966) *Liège, la Première Internationale et la Commune*, in : *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XXXIV, 1160-1173.
- HAMON A. (1895) *Psychologie de l'anarchiste-socialiste*. Paris.
- HARMSSEN G. (1975) *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*. Nijmegen.

- HAUPT G. (1964) *La Deuxième Internationale 1889-1914. Etude critique des sources, essai bibliographique*. (Matériaux pour l'histoire du socialisme international. Série 2: Essais bibliographiques 1). Paris.
- HÉLEM (1914) *Lucien Hénault*, in : *L'Ecole affranchie, 7-1914*, 1-4.
- HEMMERIJCKX R. (1990) *De CMB in de klandestiniteit: een vakbond tussen contestatie en integratie 1940-1944*, in : *Roodgloeiend. Bijdragen tot de geschiedenis van de Centrale der Metaalbewerkers van België*, Gent, 365-424.
- HERBERT E. (1961) *The artist and social reform in France and Belgium, 1885-1898*. (Yale historical publications. Miscellany 74). New Haven.
- HERTELEER L. (1976) *Politieke evolutie te Mechelen ten tijde van de eerste grondwetsherziening*. (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven). Leuven.
- HOBBSAWM E. (1963) *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. Manchester.
- HÖHN R. (ed.) (1964) *Die vaterlandslosen Gesellen. Der Sozialismus im Licht der Geheimberichte der preußischen Polizei 1878-1914. I. 1878-1890*. Köln.
- HOUTHUYS K. (1978) *Een bijdrage tot de vroegste geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging te Mechelen (1871-1896)*. (Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel). Brussel.
- HYMANS L. (1906) *Histoire parlementaire de la Belgique. 2e série: 1880-1890*. Brussel.
- JOLL J. (1979) *The anarchists*. London.
- JORIS F. (1982) *Histoire des métallurgistes verviétois 1882-1982*. (Liège).
- JORIS F. (1982) *La presse verviétoise de 1850 à 1914*. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Cahiers 92). Leuven - Paris.
- JULLIARD J. (1988) *Autonomie ouvrière: études sur le syndicalisme d'action directe*. Paris.
- KAROLINSKI D. (1983) *Le mouvement anarchiste en Wallonie et à Bruxelles 1919-1940*. (Licentiaatsverhandeling, Université de l'Etat à Liège). Liège.
- KRIEGEL A. (1972) *L'Association Internationale des Travailleurs (1864-1876)*, in : J. DROZ e.a. (ed.) *Histoire générale du socialisme*, I, z.p., 603-634.
- KURGAN-VAN HENTENRYK G. en PUISSANT J. (1989) *Die industriellen Beziehungen im belgischen Kohlenbergbau seit dem Ende des 19. Jahrhunderts*, in : G. FELDMAN en K. TENFELDE (ed.) *Arbeiter, Unternehmer und Staat im Bergbau. Industrielle Beziehungen im Internationalen Vergleich*, München, 163-219.
- LABROUSSE E. e.a. (ed.) (1968) *La Première Internationale. L'institution. L'implantation. Le rayonnement*. Paris 16-18 novembre 1964. (Colloques

- internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Sciences humaines). Paris.
- LEHNING A. (1968) *La lutte des tendances au sein de la Première Internationale: Marx et Bakounine*, in: E. LABROUSSE e.a. (ed.) *La Première Internationale. L'institution. L'implantation. Le rayonnement. Paris 16-18 novembre 1964. (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Sciences humaines)*, 331-350.
- LHOEST-OFFERMAN H. (1967) *Recueil des documents relatifs à la propagande des mouvements socialistes à Bruxelles au XIXième siècle. (Institut Belge de Science Politique. Documents, 1e série, 1)*. Brussel.
- LIEBMAN M. (1979) *Les socialistes belges 1885-1914. La révolte et l'organisation. (Histoire du mouvement ouvrier en Belgique 3)*. Brussel.
- LIEBMAN M. (1986) *Les socialistes belges 1914-1918. Le Parti Ouvrier Belge face à la guerre*. Brussel.
- LINOTTE L. (1964) *Les manifestations et les grèves dans la province de Liège de 1831 à 1914. Inventaire sommaire des archives de la Sûreté publique de la province de Liège. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen 34)*. Leuven - Paris.
- LINOTTE L. (1969) *Les manifestations et les grèves à Liège de l'an IV à 1914. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen 53)*. Leuven - Paris.
- LINSE U. (1969) *Organisierter Anarchismus im Deutschen Kaiserreich von 1871. (Beiträge zu einer historischen Strukturanalyse Bayern im Industriezeitalter 3)*. Berlin.
- LÖSCHE P. (1973) *Probleme der Anarchismusforschung. Kritische Anmerkungen zu einigen Neuerscheinungen*, in: *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, IX, 125-144.
- LÖSCHE P. (1974) *Anarchismus. Versuch einer Definition und historischen Typologie*, in: *Politische Vierteljahresschrift*, XV, 53-73.
- LÖSCHE P. (1977) *Anarchismus. (Erträge der Forschung 66)*. Darmstadt.
- LOMBROSO C. (1896) *Les anarchistes. (Etudes de sociologie)*. Paris.
- L(ORAND) G. (1884) *Antoine Cyvoct*, in: *Les Hommes du jour*, 28, 117-120.
- LORENZO C. (1969) *Les anarchistes espagnols et le pouvoir 1868-1969*. Paris.
- LOUIS J. (1975) *Histoire du mouvement anarchiste liégeois (1887-1914)*. (Licentiaatsverhandeling, Université de l'Etat à Liège). Liège.
- LUXEMBURG R. en MEHRING F. (1969) *Grèves sauvages: spontanéité des masses: l'expérience belge de grève générale*. Paris.
- LUYKX T. (1985) *Politieke geschiedenis van België. I. Van 1789 tot 1944*. Antwerpen.

- M.V. en G.V. (1988-1989) *Interview met Denise De Weerd over socialistische archieven en geschiedschrijving in het pre-AMSAB-tijdperk*, in: *AMSAB-tijdingen*, 3, 4-6.
- MAES D. (1992) *Een Russisch anarchist schrijft een zwarte bladzijde Gentse geschiedenis*, in: *Ghendtsche tijdinghen*, XXI, 5, 266-283.
- MAITRON J. (1964) *De Kibaltchiche à Victor Serge. Le rétif (1909-1919)*, in: *Le Mouvement social*, 47, 45-79.
- MAITRON J. (ed.) (1964) *Ravachol et les anarchistes*. Paris.
- MAITRON J. (1973) *Un "anar", qu'est-ce que c'est?*, in: *Le Mouvement social*, 83, 23-45.
- MAITRON J. (1975) *Le mouvement anarchiste en France. I. Des origines à 1914. II. De 1914 à nos jours*. Paris.
- MAITRON J. en DROGUET A. (1973) *La presse anarchiste de ses origines à nos jours*, in: *Le Mouvement social*, 83, 9-22.
- MALATO C. (1894) *De la Commune à l'anarchie*. Paris.
- MAURICE J. (1973) *L'anarchisme espagnol*. Paris.
- MERTENS J. (1985) *Een lijst, met aanvullingen, van socialistische werklieden- en vrijdenkersverenigingen en hun militanten te Brussel (mei 1886)*, in: *AMSAB-tijdingen*, III, 4, 9-29.
- MERTENS J. (1985) *Een lijst van socialistische, werklieden- en vrijdenkersverenigingen te Brussel (mei 1886) uit het politiearchief*, in: *Socialistische standpunten*, XXXII, 2, 12-17.
- MESSIAEN J. en MUSICK A. (1985) *Verviers. (Mémoire ouvrière. Histoire des Fédérations 1885-1985 11)*. Brussel.
- MICHEL J. (1977) *Un maillon plus faible du syndicalisme mineur: la Fédération Nationale des Mineurs Belges avant 1914*, in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LV, 425-473.
- MICHEL J. (1978) *La chevalerie du Travail. Force ou faiblesse du mouvement ouvrier belge?*, in: *Revue belge d'histoire contemporaine*, IX, 1-2, 117-164.
- MICHEL J. (1987) *Le mouvement ouvrier chez les mineurs d'Europe occidentale (Grande-Bretagne, Belgique, France, Allemagne). Etude comparative des années 1880 à 1914. (Doctorat d'Etat, Université de Lyon II)*. Lyon.
- MOENS DE HASE M. (1980) *La Presse an-archiste belge: essai bibliographique. (Verhandeling, Institut Supérieur d'Etudes Sociales de l'Etat à Bruxelles)*. Brussel.
- MOLNAR N. (1963) *Le déclin de la Première Internationale: la conférence de Londres de 1871. (Publication de l'Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales 42)*. Genève.
- MOLNAR N. (1968) *Quelques remarques à propos de la crise de l'Internationale en 1872*, in: E. LABROUSSE e.a. (ed.) *La Première*

- Internationale. L'institution. L'implantation. Le rayonnement. Paris 16-18 novembre 1964. (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Sciences humaines), 427-443.*
- MOMMEN A. (1973) *De ontvangst van de Bernsteindiskussie in de BWP*, in: *Vlaams marxistisch tijdschrift*, VIII, 2-3, 85-99.
- MOMMEN A. (1973) *Een eerste marxistische stroming in de Belgische Werkliedenpartij*, in: *Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, XVI, 1-2, 32-48.
- MOMMEN A. (1974) *Een aspect van het reformisme: de Belgische Werkliedenpartij en haar liberale connectie (1889-1914)*, in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, V, 273-339.
- MOMMEN A. (1975) *Reformisten en revolutionairen in hun strijd om de leiding van de arbeidersbeweging in België*, in: *Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, XVII, 4, 1-27.
- MOMMEN A. (1976) *Het Belgisch socialisme. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis van het reformisme in de Belgische arbeidersbeweging (1880-1914)*. 4 dln. (Doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel). Brussel.
- MOMMEN A. (1978) *Arbeidersbeweging en geschiedenis*, in: *Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, XX, 1, 102-124.
- MOMMEN A. (1980) *De Belgische Werkliedenpartij. Ontstaan en ontwikkeling van het reformistisch socialisme (1880-1914)*. Gent.
- MONFÉRIER J. (1965) *Symbolisme et anarchie*, in: *Revue d'histoire littéraire de la France*, LXV, 233-238.
- MOULAERT J. (1979) *Ontwaking en de Kapel. Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme te Antwerpen 1894-1910*. (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven). Leuven.
- MOULAERT J. (1981) *De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914*. Berchem.
- MOULAERT J. (1986) *Elisée Reclus et l'anarchisme en Belgique*, in: *Elisée Reclus. Colloque organisé à Bruxelles les 1 et 2 février 1985 par l'Institut des Hautes Etudes de Belgique et la Société Royale Belge de Géographie. (Revue belge de géographie, CX)*, 155-172.
- NEMETH L. (1991) *Victor Serge et les anarchistes*, in: P. DELWIT en A. MORELLI (ed.) *Victor Serge. Vie et oeuvre d'un révolutionnaire. Actes du colloque organisé par l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 21-22-23 mars 1991, (Socialisme, 226-227)*, Brussel, 282-289.
- NETTLAU M. (1928) *Elisée Reclus, Anarchist und Gelehrter (1830-1905)*. (Beiträge zur Geschichte des Sozialismus IV). Berlin.
- NETTLAU M. (1968) *Bibliographie de l'anarchie*. New York.
- NETTLAU M. (1971) *Histoire de l'anarchie*. Paris.

- NETTLAU M. (1925) *Geschichte der Anarchie. I. Der Vorfrühling der Anarchie. Ihre historische Entwicklung von den Anfängen bis zum Jahre 1864*. Berlin.
- NETTLAU M. (1927) *Geschichte der Anarchie. II. Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin. Seine historische Entwicklung in den Jahren 1859-1880*. Berlin.
- NETTLAU M. (1931) *Geschichte der Anarchie. III. Anarchisten und Sozialrevolutionäre. Die historische Entwicklung des Anarchismus in den Jahren 1880-1886*. Berlin.
- NETTLAU M. (1972) *Geschichte der Anarchie. Ergänzungsband. Glashütten*.
- NETTLAU M. (1973) *Die revolutionäre Aktionen des italienischen Proletariats und die Rolle Enrico Malatestas*. Berlin.
- NETTLAU M. (1981) *Geschichte der Anarchie. IV. Die erste Blütezeit der Anarchie 1886-1894*. Vaduz.
- NETTLAU M. (1984) *Geschichte der Anarchie. V. Anarchisten und Syndikalisten. I. Der französische Syndikalismus bis 1909. Der Anarchismus in Deutschland und Russland bis 1914. Die kleinere Bewegungen in Europa und Asien*. Vaduz.
- NEUVILLE J. (1976) *L'évolution des relations industrielles. I. L'avènement du système de relations "collectives". (Histoire du mouvement ouvrier en Belgique 5)*. Brussel.
- NEUVILLE J. (1981) *L'évolution des relations industrielles. II. La lutte ouvrière pour la maîtrise du temps. I. Les 12 heures et le glissement vers les 10 heures. (Histoire du mouvement ouvrier en Belgique 5)*. Brussel.
- ORIS M. (1990) *Les électeurs du Conseil de l'Industrie et de Travail de Liège en 1905. Composition et origine d'un "prolétariat" urbain*, in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LVIII, 850-901.
- O'SQUARR F. (1892) *Les coulisses de l'anarchie*. Paris.
- OUKHOW C. (1967) *Documents relatifs à l'histoire de la Première Internationale en Wallonie. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen 47)*. Leuven - Paris.
- OUKHOW M. (1960-1968) *Pers en propaganda (1885-1914)*, in: J. DHONDT e.a. (ed.) *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen, 433-449.
- OUKHOW M. (1975) *César De Paepe en de evolutie van anarchisme tot reformisme*. (Doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel). Brussel.
- OUKHOW M. (1976) *Het anarchisme in België*, in: F. BOENDERS (ed.) *De volle vrijheid*, Brussel - Den Haag, 139-168.
- PAGES Y. (1991) *Les premières armes de la critique: retour aux sources de l'individualisme anarchiste de Victor Serge, dit "le Rétif"*, in: P.

- DELWIT en A. MORELLI (ed.) *Victor Serge. Vie et oeuvre d'un révolutionnaire. Actes du colloque organisé par l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 21-22-23 mars 1991*, (*Socialisme*, 226-227), Brussel, 299-311.
- PASTURE P. en MAMPUYS J. (1990) *In de ban van het getal. Ledenanalyse van het ACV 1900-1990*. Leuven.
- PECTOR D. en E. FOURIER (ed.) (1986) *1886. La révolte des damnés de la terre. Le soulèvement de mars 1886 dans les pays de Liège et de Charleroi*. Charleroi-Brussel.
- PERNICONE N. (1971) *The Italian anarchist movement: the years of crisis, decline, and transformation (1879-1894)*. (Doctoraatsverhandeling, University of Rochester). Rochester.
- PLUYMERS B. (1988) *De industriële ontwikkeling van Mechelen (1795-1914)*. (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven). Leuven.
- PLUYMERS B. (1991) *De snelle demografische en industriële groei*, in: R. VAN UYTVEN (ed.) *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest*, z.p., 221-231.
- POLASKY J. (1992) *A Revolution for Socialist Reforms: The Belgian Strike for Universal Suffrage*, in: *Journal of contemporary history*, XXVII, 449-466.
- POLET J. (1967) *L'Anarchisme dans le département du Nord 1880-1914*. (Mémoire principal, Université de Lille). Lille.
- POLET J. (1969) *Les militants anarchistes dans le département du Nord au début du XXe siècle*, in: *Revue du Nord*, LI, 629-640.
- PUISSANT J. (1976) *Un lent et difficile processus de démocratisation*, in: H. HASQUIN (ed.) *La Wallonie. Le pays et les hommes. Histoire - économies - sociétés. II. De 1830 à nos jours*, z.p., 159-189.
- PUISSANT J. (1977) *Sources judiciaires contemporaines. Point de vue de l'utilisateur*, in: H. DE SCHEPPER (ed.) *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 15.-18.IV.1975*, Brussel, 575-579.
- PUISSANT J. (1982) *L'évolution du mouvement ouvrier socialiste dans le Borinage. (Académie Royale des Sciences. Mémoires de la Classe des Lettres. Collection in 8°, 2e série, t. 65, fasc. 5)*. Brussel.
- PUISSANT J. (1984) *Le Parti Ouvrier Belge a-t-il failli disparaître de Wallonie (1887-1889)?*, in: *Mélanges René Van Santbergen*, 109-117.
- PUISSANT J. (1985) *POB et syndicats ou inversément*, in: *Cahiers marxistes*, 131-132, 22-30.
- PUISSANT J. *Introduction*, in: D. PECTOR en E. FOURIER (ed.) *1886. La révolte des damnés de la terre. Le soulèvement de mars 1886 dans les pays de Liège et de Charleroi*, Charleroi-Brussel, 3-5.

- PUISSANT J. en DE BEULE M. (1989) *Het eerste Belgische industriële gewest*, in: A. SMOLAR-MEYNART en J. STENGERS (ed.) *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*, Brussel, 262-291.
- RAMAER H. (1977) *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland*. Amsterdam.
- RECLUS E. (1911-1925) *Correspondance. I. Décembre 1850 - mai 1870. II. Octobre 1870 - juillet 1889. III. Septembre 1889 - juillet 1905*. Paris.
- RENS I. en OSSIPOW W. (1979) *Histoire d'un autre socialisme, l'école Colinsienne 1840-1940*. Neufchâtel.
- RESZLER A. (1973) *L'esthétique anarchiste*. Paris.
- REYNTJENS L. (1971) *De eerste kommunistische groepen in België en hun fusie tot de kommunistische eenheidspartij*, in: *Vlaams Marxistisch tijdschrift*, IV, 4, 171-218.
- RICHARDS V. (ed.) (1977) *Enrico Malatesta. His life and ideas*. London.
- ROGGMAN J. (1922) *La politique communiste devant le syndicalisme verviétois*. Verviers.
- ROSMER A. (1959) *Le mouvement ouvrier pendant la guerre*. Paris.
- RYCKMANS P. (1972) *Drukkers en pers te Mechelen, 1773-1914. Repertorium. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen 70)*. Leuven-Paris.
- SCHANER A. (1965) *Contribution à l'histoire du mouvement anarchiste en Belgique de 1880 à 1894*. (Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel). Brussel.
- SCHILDERMANS J. (1983) *Hem Day (1902-1969) en het Franstalig Belgisch anarchisme tussen de twee wereldoorlogen*. (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven). Leuven.
- SCHÖTTLER P. (1986) *Syndikalismus in der europäischen Arbeiterbewegung. Neue Forschungen in Frankreich, England und Deutschland*, in: K. TENFELDE (ed.) *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich. Berichte zur internationalen historischen Forschung (Historische Zeitschrift. Sonderheft 15)*, München, 419-475.
- SIMON-RORIVE M. (1974) *La presse socialiste et révolutionnaire en Wallonie et à Bruxelles de 1918 à 1940. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen 75)*. Leuven - Paris.
- SNEYERS H. (onuitgegeven) *Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme en het blanquisme. Brusselse toestanden in een nationale en Europese kontekst, 1878-1883*. (Licentiaatsverhandeling in voorbereiding, Katholieke Universiteit Leuven). Leuven.
- SONN R. (1989) *Anarchism and cultural politics in fin de siècle France. Lincoln. Sozialismus und Anarchismus in Europa und Nordamerika während der Jahre 1883 bis 1886. Nach amtlichen Quellen. (1887) Berlin*.

- STEINBERG M. (1963) *La fondation du Parti Ouvrier Belge et le ralliement de la classe ouvrière à l'action politique 1882-1886*, in : *International review of social history*, VIII, 198-215.
- STEINBERG M. (1965) *L'interprétation belge des décisions de l'Internationale sur le ministérialisme (1909-1911)*, in : *International review of social history*, X, 246-267.
- STEINBERG M. (1971) *A l'origine du communisme belge: l'extrême-gauche révolutionnaire d'avant 1914*, in : *Cahiers Marxistes*, III, 8, 3-34.
- STEINBERG M. (1985) "Le mouvement ouvrier en Belgique" et les "Marxistes", in : H. DE MAN en L. DE BROUCKERE *Le mouvement ouvrier en Belgique (1911): un épisode de la lutte des tendances socialistes*, Brussel, 9-30.
- STENGERS J. (1971) *Les pratiques anticonceptionnelles dans le mariage au XIXe et au XXe siècle: problèmes et attitudes religieuses*, in : *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, II, 403-481.
- THOMAS E. (1980) *Louise Michel*. Montréal.
- THORPE W. (1989) "The Workers Themselves". *Revolutionary Syndicalism and International Labour, 1913-1923*. Dordrecht.
- TIBBE L. (1981) *Art Nouveau en socialisme. Henry van de Velde en de Parti Ouvrier Belge*. Den Helder.
- TOLLEBEEK J. en VERSCHAFFEL T. (1992) *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse*. Amsterdam.
- VAGMAN V. (1987) *L'exclusion des anarchistes de la IIe Internationale face à l'opinion publique*. (Licentiaatsverhandeling, Université Catholique de Louvain). Louvain-la-Neuve.
- VANDEN BROECK H. (1986) 'Omdat wij de vrijheid voor allen willen'. *De anarchistische beweging te Brussel (1883-1889)*. (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven). Leuven.
- VAN DER LINDEN M. (1988) *The Rise and Fall of the First International. An interpretation*, in : F. VAN HOLTHOON en M. VAN DER LINDEN (ed.) *Internationalism in the Labour Movement, 1830-1940*, I, Leiden e.a., 323-335.
- VANDERVELDE E. (1891) *Enquête sur les associations professionnelles d'artisans et d'ouvriers en Belgique*. 2 dln. Brussel.
- VANDERVELDE E. (1896) *Les contreponds du parlementarisme*, in : *L'Avenir social*, I, 257-269.
- VANDERVELDE E. (1925) *Le Parti Ouvrier Belge 1885-1925. Vers la souveraineté du travail*. Brussel.
- VANDERVELDE E. (1936) *Le cinquantenaire du Parti Ouvrier (1885-1935)*. Brussel.
- VAN ISACKER K. (1964) *De Internationale te Antwerpen 1867-1877*. Antwerpen.

- VAN ISACKER K. (1966) *De Antwerpse dokwerker 1830-1940*. Antwerpen.
- VAN KALKEN F. (1936) *Commotions populaires en Belgique 1834-1902*. Brussel.
- VAN LAAR A. (1926) *Geschiedenis van de arbeidersbeweging te Antwerpen en omliggende 1860-1925*. Antwerpen.
- VAN LERBERGHE R. (1979) *De geschiedenis van de bond Moyson*. Gent.
- VAN OVERBERGH C. (1902) *La grève générale belge d'avril 1902*. Brussel.
- VAN OVERBERGH C. (1913) *La grève générale*. Brussel-Leipzig.
- VAN PRAAG P. (1977) *De opkomst van het nieuw-malthusianisme in Vlaanderen*, in : *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, III, 197-233.
- VAN ROOY W. (1976) *L'agitation étudiante et la fondation de l'Université Nouvelle en 1894*, in : *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, VII, 197-241.
- VAN ROOY W. (1985) *Jacques Mesnil, een vergeten Belgisch anarchist*, in : *Socialistische standpunten*, XXXII, 2, 109-119.
- VAN SANTBERGEN R. (1969) *Une bourrasque sociale, Liège 1886*. (Commission Communale de l'Histoire de l'Ancien Pays de Liège. Documents et mémoires IX). Liège.
- VANSCHOENBEEK G. (1978) *Ontstaan, situering en karakterisering van de Socialistische Jonge Wacht 1890-1914. Bijdrage tot de studie van de politieke jongerenbewegingen*. (Licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent). Gent.
- VANSCHOENBEEK G. (1979) *Leger en Socialisme voor de Eerste Wereldoorlog*, in : *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XXIII, 219-262.
- VANSCHOENBEEK G. (1981) *Oude wijn in nieuwe vaten? De visie van André Mommen op het ontstaan, de ontwikkeling en de betekenis van het reformisme in de Belgische Werkliedenpartij 1880-1914*, in : *Vlaams Marxistisch tijdschrift*, XV, 1, 33-39.
- VANSCHOENBEEK G. (1992) *De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen. "Le monde socialiste gantois" en de Gentse socialisten voor de Eerste Wereldoorlog*. 5 dln (Doctoraatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent). Gent.
- VARLEZ L. (1902) *Quelques pages d'histoire syndicale belge*, in : *Le Musée social. Mémoires et documents. Supplément aux Annales*, 3, 81-197.
- VERGARA S. (1986) *Le culte Francesco Ferrer en Belgique*. Licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles). Brussel.
- VERHAEGHE J. (1984-1990) *De ordehandhaving bij de sociale onlusten in maart-april 1886 in Luik en Henegouwen*, in : *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XXV (1984), 687-724; XXVI (1985), 17-24; XXVI (1986), 435-464; XXVIII (1990), 269-298.

- VERLINDEN E. (1982) *La Société Nouvelle 1884-1897. Een doorbraakpoging van de Colinsistische beweging.* (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven). Leuven.
- VERMEYLEN A. (1951) *Kritiek der Vlaamsche Beweging*, in: A. VERMEYLEN (ed.) *Verzameld werk, II. Verzamelde opstellen I en II. Beschouwingen. Leven en werken van Jonker van der Noot*, Brussel, 44-82.
- WARNOTTE M.L. (1967) *Etude sur la presse à Namur, 1794-1914.* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen 44). Leuven-Paris.
- WELCKER J. (1978) *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914.* Amsterdam.
- WESTERGARD-THORPE W. (1978) *Toward a Syndicalist International: the 1913 London Congress*, in: *International review of social history*, XXXIII, 33-78.
- WESTERLINCK A. (z.d.) *De wereldbeschouwing van August Vermeylen.* Antwerpen.
- WIESSING H. (1958) *E. Joris op 20 december 1957 op 82-jarige leeftijd overleden*, in: *De Groene Amsterdammer*, 25-1-1958, 3, 8.
- WILLEMSEN A. (1974) *De Vlaamse beweging. I. Van 1830 tot 1914.* (Twintig eeuwen Vlaanderen IV). Hasselt.
- WILS L. (1978) *De politieke ontwikkeling in België 1894-1914*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 395-430.
- WILS L. (1978) *De politieke ontwikkeling in België 1870-1894*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 165-206.
- WOESTE C. (1927) *Mémoires pour servir à l'histoire contemporaine de la Belgique. I. 1859-1894.* Brussel.
- WOODCOCK G. (1975) *Anarchism. A History of Libertarian Ideas and Movements.* Harmondsworth.
- WOUTERS D. (1981) *De Mechelse anarchisten (1893-1914) in het kader van de opkomst van het socialisme.* Z.p.
- WOUTERS H. (1963-1971) *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de Ie Internationale (1866-1880).* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen 60). 3 dln. Leuven-Paris.
- ZANATTA M. (1972) *La Commune. Réalités et mythes dans le milieu liégeois 1871-1886*, in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XIX, spec. nr, 173-186.
- ZANATTA M. (1971) *La Commune. Réalités et mythes dans le milieu liégeois 1870-1886.* (Licentiaatsverhandeling, Université de l'Etat de Liège). Liège.